

ΣΥΜΒΑΤΙΚΕΣ ΑΔΕΛΦΕΣ ΣΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ*

ἔπειτα δ' οὔνεκ' ἀρχόμεσθ' ἐκ κρεισσόνων
καὶ ταῦτ' ἀκούειν κᾶτι τῶνδ' ἀλγίονα
(Ἀντιγόνη 63-64)

εἰ δ' ἐλευθέραν με δεῖ
ζῆν, τῶν κρατούντων ἐστὶ πάντ' ἀκουστέα
(Ἡλέκτρα 339-340)

Χαρακτηριστικὸ μέσον σύνθεσης τοῦ Σοφοκλῆ εἶναι, ὡς γνωστόν, ἡ ἀντίθεση (ἀντιπαράθεση χαρακτήρων, ἀρχῶν, καθηκόντων, ιδεῶν, ἀξιῶν, διαθέσεων). Τὸ δραματουργικὸ αὐτὸ μέσον συμβάλλει στὸν φωτισμὸ τῶν καταστάσεων, τῆς ἀμφισημίας τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, τοῦ χαρακτήρα, τῶν κινήτρων καὶ τοῦ ἥρωισμοῦ τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα, ἀλλὰ καὶ τῆς ἠθικῆς ἀπομόνωσής του. Μιὰ ἰδιαίτερη περίπτωση ἀντίθεσης εἶναι ἡ τοποθέτηση ἄτομων καὶ ὑποχωρητικῶν χαρακτήρων ἀπέναντι στὶς ἥρωικὲς μορφές τοῦ σοφοκλείου θεάτρου¹. Σὲ δύο ἀπὸ τὰ σωζόμενα δράματά του, τὰ ὁποῖα διδάχτηκαν σὲ δύο διαφορετικὲς περιόδους τῆς Ἀθηναϊκῆς ἱστορίας, στὴν Ἀντιγόνη καὶ τὴν Ἡλέκτρα ὁ Σοφοκλῆς τοποθέτησε ἀπέναντι στὶς ἀντισυμβατικὲς ἡρωίδες του τὴν συμβατικὴ ἀδελφὴ τους, τὴν Ἴσμήνη καὶ τὴν Χρυσόθεμη: πρόκειται γιὰ δύο περιπτώσεις ἀντίθεσης ποὺ οἱ κριτικοὶ συχνὰ παραλληλίζουν, καὶ θὰ ἐξετάσω συγκριτικὰ σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο.

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ ρόλος καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς Ἴσμήνης καὶ τῆς Χρυσόθεμης παρουσιάζουν στενὴ ὁμοιότητα²: ἀντιπροσωπεύουν τὸν ἄνθρωπο

* Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τὸ παρουσίασα στὸ ἐρευνητικὸ Σεμινάριο Κλασικῆς Φιλολογίας τοῦ University College London τὸν Ἰούνιο 1998. Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω θερμότερα τὸν καθηγητὴ Η. Maehler καὶ τὴν Δρα Κατερίνα Ζαχαρία γιὰ τὴν διοργάνωση τοῦ σεμιναρίου μου. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω καὶ σ' ὄσους συμμετεῖχαν στὴν συζήτηση ποὺ ἀκολούθησε, καὶ ἰδιαίτερος τὸν καθηγητὴ Simon Hornblower.

1. Βλ. Lesky 1987, σ. 454.

2. Ἡ Easterling, «Character», σ. 124 σημειώνει ὅτι, μολονότι ἡ Ἴσμήνη καὶ ἡ Χρυσόθεμη ἔχουν τὸν ἴδιο λειτουργικὸ ρόλο, εἶναι διαφορετικοὶ χαρακτήρες. Γενικῶς, ἡ Ἴσμήνη θεωρεῖται πὺρ συμπαθῆς ἀπὸ τὴν Χρυσόθεμη.

Δωδώνη: φιλολογία 27 (1998) 227-254

πού προτιμᾷ τὸν συμβιβασμό, πού λυγίζει μπροστὰ στὶς δυσκολίες τῆς ὑψιστης ἠθικῆς ἀπαίτησης. Καὶ οἱ δύο ἔχουν χαρακτηριθεῖ δειλές, ἐπειδὴ ἀρνοῦνται ν' ἀναλάβουν κάτι πού θεωροῦν ἀκατόρθωτο. Καταβάλλουν προσπάθεια νὰ νουθετήσουν τὴν ἀδελφή τους, ὥστε ν' ἀποσοβηθεῖ ἡ καταστροφή, μὲ παρακλήσεις κι ἐκκλήσεις στὴν λογική, προβάλλοντας μάλιστα ὀρισμένα κεινὰ ἐπιχειρήματα. Καὶ οἱ δύο ὁμως ἀναγνωρίζουν ὅτι τὸ δίκιο βρίσκεται μὲ τὸ μέρος τῆς ἡρωικῆς ἀδελφῆς τους καὶ γι' αὐτὸ ζητοῦν τὴν κατανόηση τῶν νεκρῶν τους γιὰ τὴν δική τους στάση. Ἐπομένως, δὲν πρόκειται γιὰ σύγκρουση ἀρχῶν ἀλλὰ χαρακτήρων· οὔτε γιὰ δύο τύπους καθηκόντων ἀλλὰ γιὰ δύο διαφορετικὲς στάσεις ζωῆς. Ἡ συμπεριφορὰ τῆς Ἰσμήνης καὶ τῆς Χρυσόθεμης ἔχει χαρακτηριθεῖ ἀνηρωικὴ καὶ ἡρεμῆ. Οἱ δύο ἀδύναμες ἀδελφές, πού εἶναι συμβατικές, ὑπάκουες γυναῖκες, ἀκολουθοῦν τοὺς κανόνες κοινῆς συμπεριφορᾶς πού ὑπερβαίνουν ἢ Ἀντιγόνη καὶ ἢ Ἡλέκτρα. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δύο ἀδελφῶν, καὶ στὰ δύο δράματα, ἀφορᾷ στὴν ἀβουλίαν καὶ στὸ φρονεῖν, στὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἀγαπημένων καὶ στὴν ἐκτέλεση τοῦ οἰκογενειακοῦ χρέους, στὸν συμβιβασμό, τὴν ὑπακοή καὶ στὴν ἐμμονή στὶς ἐπιταγές τῆς προσωπικῆς συνείδησης. Μὲ τὴν ἀντιπαράθεση αὐτὴ ἐξάιρεται ὁ ἡρωισμὸς καὶ ἡ μεγαλοσύνη τῆς Ἀντιγόνης καὶ τῆς Ἡλέκτρας, οἱ ὁποῖες πορεύονται μόνες. Πρωτίστως λοιπὸν ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ τὴν Ἰσμήνη καὶ τὴν Χρυσόθεμη γιὰ νὰ προβάλλει τὴν προσωπικότητα τῶν κεντρικῶν ἡρωίδων του¹.

Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις τῶν κριτικῶν μᾶς ὀδηγοῦν στὴν διατύπωση ἑνὸς εὐλόγου ἐρωτήματος: πρόκειται πράγματι γιὰ ἐπανάληψη τῆς ἴδιας περιπτώσεως ἀντίθεσης στὸ μεταγενέστερο δράμα; Στὸ ἄρθρο αὐτὸ θὰ ἐξετασθεῖ ἡ στάση τῶν δύο συμβατικῶν ἀδελφῶν τῶν ἡρωίδων ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἰδεολογίας καὶ σκέψης τῆς ἐποχῆς πού διδάχτηκαν τὰ δύο δράματα². Ἡ συγκριτικὴ αὐτὴ ἐξέταση θὰ φωτίσει, πιστεύω, μιὰ πλευρὰ τῆς ἀντίθεσης πού χρησιμοποιεῖ ὁ ποιητὴς, ἡ ὁποία σχετίζεται μὲ τὸ νόημα τῶν δύο δραμάτων κι ὄχι μόνον μὲ τὴν διαγραφή τοῦ χαρακτήρα ἢ τὴν ἐξέλιξη τῆς δράσης. Ὅπως θὰ προσπαθήσω νὰ δείξω, ἡ χρῆση τῆς ἴδιας δραματουργικῆς τεχνικῆς ὑπηρετεῖ ὄχι μόνον κοινούς ἀλλὰ καὶ διαφορετικούς στόχους.

1. Βλ. π.χ. Romilly, σσ. 83, 87, Lesky 1964, σσ. 406, 415-16, Lesly 1987, σ. 386, Knox 1964, σσ. 12-13, 21, 23-25, Kitto, σ. 196, Kirkwood, σσ. 41, 106, 120, 139, 233-34, Kamerbeek, *Antigone*, σσ. 9, 51 (στ. 92), Reinhardt, σ. 143, Winnington-Ingram 1983, σσ. 237, 243, 256, Wiersma, σ. 31, Saunders, σ. 14, Lloyd-Jones, *Justice*, σ. 116 (ὁ ὁποῖος ὁμως ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀδελφές τῆς Ἀντιγόνης καὶ τῆς Ἡλέκτρας δὲν εἶναι ἡρωικὲς ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ δειλές). Ὡς γνωστόν, ὁ Σοφοκλῆς παρουσιάζει τὴν Ἀντιγόνη καὶ τὴν Ἡλέκτρα μὲ ἡρωικούς ὄρους, βλ. Knox 1964, κεφ. I, II.

2. Ἡ Ἀντιγόνη χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνα (442;), σὲ περίοδο εἰρήνης, ἐνῶ ἡ Ἡλέκτρα στὴν προτελευταία δεκαετία τοῦ αἰῶνα, σὲ περίοδο πολέμου.

Πρέπει ἔδῶ νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς «συμβατικές» χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν Ἴσμήνη καὶ τὴν Χρυσόθεμη, ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς τὶς παρουσιάζει ὑπάκουες καὶ συνετές, νὰ ἀποδέχονται δηλαδὴ τὶς κοινωνικὲς συμβάσεις καὶ τὸ status-quo. Καὶ οἱ δύο ἀνταποκρίνονται στὴν παραδοσιακὴ καὶ συμβατικὴ εἰκόνα τῆς γυναίκας στὴν κλασικὴ Ἀθήνα, πού ζεῖ περιορισμένη στὸν ἰδιωτικὸ, οἰκογενειακὸ χῶρο καὶ τὴν χαρακτηρίζει ἡ αὐτοσυγκράτηση καὶ ἡ κοσμιότητα¹.

Στὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ δύο δράματα ὁ ποιητὴς εἰσάγει στὴν σκηνὴ τὶς δύο ἀδελφές ἔνωμένες, στὸν πρόλογο. Ἡ Ἀντιγόνη θὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴν Ἴσμήνη νὰ θάψουν μαζὶ τὸν Πολυνεΐκη, ἐπειδὴ θεωρεῖ ὅτι εἶναι κοινὸ τους χρέος. Τὴν πρόσκλησή της γιὰ δράση τὴν διατυπώνει σαφῶς στὸν στίχο 41:

εἰ ξυμπονήσεις καὶ ξυνεργάση σκόπει².

Ἀλλὰ τὴν πρόθεσή της νὰ ἀψηφήσῃ τὸ διάταγμα τοῦ Κρέοντα τὴν ὑποδηλώνει νωρίτερα, βλ. στ. 31-32. Προσπαθώντας νὰ εὐαισθητοποιήσῃ τὴν Ἴσμήνη ἢ Ἀντιγόνη θέτει θέμα τιμῆς τοῦ ἀδελφοῦ τους καὶ τῆς οἰκογενείας τους (στ. 5, 22), ἀλλὰ καὶ θέμα εὐγενείας (στ. 37-8). Στὸ διάστημα αὐτὸ ἡ διάθεση τῆς Ἴσμήνης εἶναι οὐδέτερη³. Ἀλλὰ τὴν στιγμή πού ἡ πρόταση τῆς Ἀντιγόνης γίνεται συγκεκριμένη (στ. 43 *εἰ τὸν νεκρὸν ξὺν τῆδε κουφιεῖς χερσί*), ἡ Ἴσμήνη ἀντιδρᾷ ἔντονα:

ἦ γὰρ νοεῖς θάπτειν σφ', ἀπόρητον πόλει;

Παρατηροῦμε ὅτι ἀντιπαρέρχεται τὸ κίνητρο τῆς ἀδελφῆς της, τὴν οἰκογενειακὴ τιμὴ, καὶ θέτει τὸ ζήτημα σὲ πολιτικά, δημόσια συμφραζόμενα, τὰ ὁποῖα, μὲ τὴν σειρά της, θὰ ἀντιπαρέλθῃ ἡ Ἀντιγόνη, θέτοντας θέμα ἀφοσίωσης στὸν δεσμὸ αἵματος, στὸν θεσμὸ τῆς οἰκογένειας (στ. 45-6). Καὶ πάλι ἡ Ἴσμήνη ἀναφέρεται στὴν πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ θέματος:

ὦ σχετλία⁴, Κρέοντος ἀντειρηκότος; (στ. 47).

Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ἐξουσία τοῦ Κρέοντα. Στὴν συνέχεια ὁμως θὰ διαπιστώσουμε ποιὸ εἶναι τὸ πραγματικὸ της κίνητρο. Κάνοντας ἐκκλήση στὴν λογικὴ θ' ἀναφερθεῖ στὴν θανατικὴ ποινὴ, ἀφοῦ πρῶτα ὑπενθυμίσει πῶς ξεκληρίσθηκε ἡ οἰκογένειά τους:

1. Πβ. Seidensticker, σσ. 154, 156, βλ. Goldhill, σ. 91, Winnington-Ingram 1983, σ. 237, Pomeroy, σ. 98.

2. Παραπέμπω στὴν ἔκδοση τοῦ H. Lloyd-Jones, The LOEB Classical Library (1994).

3. Ὅπως σημειώνει ὁ Kamerbeek, *Antigone*, σ. 8, ὁ χαρακτήρας τῆς Ἴσμήνης εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τῆς Ἀντιγόνης. Βλ. καὶ Winnington-Ingram 1980, σ. 128 καὶ σσμ. 41.

4. Ἡ Blundell, σ. 111, σσμ. 25, δέχεται ὅτι τὸ ἐπίθετο *σχετλία* ἐκφράζει ἀποδοκιμασία. Ἀντίθετα ὁ Müller, σ. 35, ἀπορρίπτει τὸν ἠθικὸ χρωματισμὸ τῶν στίχων τῆς Ἴσμήνης.

δοῶ κάκιστ' ὀλούμεθ', εἰ νόμου βίᾳ
 ψῆφον τυράννων ἢ κράτη παρέξιμεν (στ. 59-60).

Ὅχι μόνον θὰ χάσουν τὴν ζωὴ τους κι αὐτές, τὰ τελευταῖα ἐπιζῶντα μέλη τῆς οἰκογένειας, ἀλλὰ ὁ δικός τους θάνατος θὰ εἶναι ὁ χειρότερος, ἀφοῦ θὰ λιθοβοληθοῦν δημόσια, σὰν προδότες (πβ. στ. 36 *δημόλευστον ἐν πόλει*). Μὲ τὸ ἐπίρρημα *κάκιστα* προφανῶς ἐννοεῖ τὴν δημόσια ἀτίμωσή τους¹. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ Ἰσμήνη χρησιμοποιεῖ πολιτικὴ καὶ δημοκρατικὴ γλῶσσα γιὰ νὰ δείξει στὴν ἀδελφὴ τῆς ὅτι αὐτὸ ποὺ προτείνει εἶναι περιφρόνηση τῆς πολιτείας καὶ ὅτι ὁ Κρέων ἐκπροσωπεῖ τὸ σῶμα τῶν πολιτῶν². Νόμος καὶ Ἐξουσία εἶναι ταυτόσημα γιὰ τὴν Ἰσμήνη³: παράβαση τοῦ Νόμου σημαίνει ἀνυπακοή στὴν Ἐξουσία. Ταυτόχρονα ὅμως ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται ὅτι ἡ ὑπακοή στὸν Νόμο καὶ τὴν Ἐξουσία δὲν προβάλλεται ἀπὸ τὴν Ἰσμήνη ὡς πολιτικὴ ὑποχρέωση. Τὰ κίνητρά τῆς εἶναι τὸ δέος καὶ ἡ σωτηρία. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τίθεται ἓνα μεῖζον θέμα ποὺ ἀπασχόλησε τὴν σκέψη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς: τὸ θέμα τῆς ὑπακοῆς στὸν Νόμο καὶ τὴν Ἐξουσία. Μιὰ δεκαετία περίπου μετὰ τὴν διδασκαλία τῆς Ἀντιγόνης, κατὰ τὴν ἐκφώνηση τοῦ Ἐπιταφίου, ὁ Περικλῆς φέρεται νὰ λέει: ...τὰ δημόσια διὰ δέος⁴ μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν τε αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων... (Θουκ. 2.37.3). Τὸ δέος ὅμως παραπέμπει στὴν ὑποταγή, ὄχι στὴν πολιτικὴ ὑποχρέωση, στὸ καθῆκον⁵. Ἐξ ἄλλου, ὁ Δημόκριτος θεωροῦσε πρωταρχικῆς σημασίας τὴν τήρηση τοῦ Νόμου, βλ. 68 B47 D.-K. *νόμῳ καὶ ἀρχοντι καὶ τῷ σοφωτέρῳ εἴκειν κόσμιον*, καὶ 68 B262 D.-K. *ὅς δ' ἂν παρὰ νόμον ἀπολύη κέρδει δολίζων ἢ ἡδονῇ, ἀδικεῖ*. Στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ πέμπτου αἰῶνα ὅμως σχετικοποιεῖται ἡ ἀξία τοῦ νόμου. Ὁ σοφιστὴς Ἀντιφῶν διατυπώνει τὴν ἐξῆς ἀποψη: τὰ οὖν νόμιμα παραβαίνων / εἰὰν λάθῃ τοὺς / ὁμολογήσαντας / καὶ αἰσχύνῃς / καὶ ζημίας ἀ- / πῆλλακται· μὴ / λαθῶν δ' οὐ (βλ. 87 B44 Fr. A Col. 2.3 κ.ἐξ. D.-K.), ἐνῶ σ' ἄλλο σημεῖο ὀρίζει τὴν δικαιοσύνη ὡς ὑπακοή στὸν νόμο: δικαιοσύνη / οὖν τὰ τῆς πό- / λεως νόμιμα, / ἐν) ἢ ἂν πολι- / τεύηται τις, μὴ / παρ)αβαίνειν (Fr. A Col. 1. 6 κ.ἐξ.). Γιὰ τοὺς ἀνθρώπινους νόμους ὅμως ὑποστηρίζει καὶ τὰ ἐξῆς: τὰ μὲν γὰρ / τῶν νόμων / ἐπίθ)ετα, τὰ δὲ / τῆς) φύ-

1. Βλ. Knox 1964, σ. 63, Gellie, σσ. 30-31.

2. Χαρακτηριστικὴ τοῦ τρόπου σκέψης τῆς Ἰσμήνης εἶναι ἡ χρῆση πολιτικῆς-δημοκρατικῆς ὀρολογίας γιὰ ἓνα προφορικὸ διάταγμα: νόμον, ψῆφον τυράννων, κράτη (στ. 59-60), βλ. Knox 1964, σσ. 63, 95. Γι' αὐτὴν τὸ κίνημα τοῦ Κρέοντα (ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ἡ Ἀντιγόνη, στ. 8) εἶναι νόμος.

3. Καὶ ὁ Κρέων ταυτίζει τὴν Ἐξουσία μὲ τὸν νόμο, βλ. καὶ Leinieks, σ. 69.

4. Δέος μὲ τὴν σημασία τοῦ φόβου, βλ. Finley, *Politics*, σσ. 134 καὶ σημ. 34, 135, Hornblower, Vol. I, σ. 302. Βλ. ἐπίσης Ehrenberg, σσ. 38 κ.ἐξ.

5. Βλ. Finley, *Politics*, δ.π.

σεως ἀ- / ναγ)καῖα· καὶ τὰ / μὲν) τῶν νό- / μων) ὁμολογη- / θέντ)α οὐ φύν- / τ' ἐστίν), τὰ δὲ / τῆς φύς)εως φύν- / τα οὐχ) ὁμολογη- / θέντα (87 B44 Fr. A Col. 1.23-33), καί: Col. 2.26-30 τὰ πολλὰ / τῶν κατὰ νό- / μον δικαίων / πολεμῖως τῇ / φύσει κεῖται. Ἐπίσης, στὸν διάλογο μεταξὺ τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Ἰππία, σχετικὰ μὲ τὴν ἀξία τῶν νόμων καὶ τῆς ὑπακοῆς σ' αὐτούς, διαβάζουμε τὰ ἐξῆς (βλ. Ξεν. Ἀπομ. Δ' IV 13-14): Οὐκοῦν, ἔφη, νόμιμος μὲν ἂν εἴη ὁ κατὰ ταῦτα πολιτευόμενος, ἄνομος δὲ ὁ ταῦτα παραβαίνων; Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη. Οὐκοῦν καὶ δίκαια μὲν ἂν πράττοι ὁ τούτοις πειθόμενος, ἄδικα δ' ὁ τούτοις ἀπειθῶν; ...Καὶ ὁ Ἰππίας, Νόμους δ', ἔφη, ὦ Σώκρατες, πῶς ἂν τις ἠγήσαιο σπονδαῖον πρᾶγμα εἶναι ἢ τὸ πείθεσθαι αὐτοῖς, οὓς γε πολλὰς αὐτοὶ οἱ θέμενοι ἀποδοκιμάσαντες μετατίθενται; Ἀλλὰ καὶ στὸ θέατρο τοῦ Σοφοκλή βρῖσκουμε ἀναφορὲς σ' αὐτὸ τὸ θέμα πού, βέβαια, ἀπηχοῦν σύγχρονες συζητήσεις: στὸν Αἴαντα ὁ Μενέλαος διακηρύσσει ὅτι οἱ νόμοι μποροῦν νὰ λειτουργήσουν μόνον ὅπου ὑπάρχει δέος καὶ αἰδώς, βλ. στ. 1073 κ.ἐξ., ἐνῶ στὴν Ἀντιγόνη ὁ Κρέων προτείνει ὡς ἀντίδοτο τῆς ἀναρχίας τὴν πολιτικὴν πειθαρχία (στ. 666-76)¹.

Ἡ πολιτικὴ πειθαρχία τῆς Ἰσμήνης ὁμως δὲν εἶναι συνειδητὴ, εἶναι συμβατικὴ. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι δὲν σχολιάζει τὸ περιεχόμενο τοῦ νόμου τοῦ Κρέοντα. Ἀλλὰ ἡ παράβασή του τὴν ἀναστατώνει, ἐπειδὴ φοβᾶται τὶς συνέπειες: τὸν ἀτιμωτικὸ θάνατο καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀποδοκιμασίαν· φοβᾶται τὶς ἀνθρώπινες κυρώσεις. Οἱ ἐκκλήσεις στὴν λογικὴ πού ἀπευθύνει στὴν ἀδελφῆ της, μαζὶ μὲ τὰ ἐπόμενα λόγια της, καθιστοῦν φανερὸ ὅτι δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ ὑπερβεῖ τὰ ὅρια τοῦ φύλου της στὸν ἀνδροκρατούμενο δημόσιο χῶρο· ἡ Ἰσμήνη ἐνσαρκώνει τὴν συμβατικὴ γυναικεῖα σωφροσύνη:²

ἀλλ' ἐννοεῖν χρὴ τοῦτο μὲν γυναιχ' ὅτι
ἔφουμεν, ὡς πρὸς ἄνδρας οὐ μαχομένα (στ. 61-62).

Ἄμέσως μετὰ λέει:

ἔπειτα δ' οὐνεκ' ἀρχόμεσθ' ἐκ κρεισσόνων
καὶ ταῦτ' ἀκούειν κᾶτι τῶνδ' ἀλγίονα.
ἐγὼ μὲν οὖν αἰτοῦσα τοὺς ὑπὸ χθονὸς
ξύγγνοιαν ἴσχειν, ὡς βιάζομαι τάδε,
τοῖς ἐν τέλει βεβῶσι πείσομαι. τὸ γὰρ
περισσὰ πράσσειν οὐκ ἔχει νοῦν οὐδένα (στ. 63-68).

1. Βλ. Finley, Jr. 1967, σ. 15. Βλ. καὶ Blundell, σ. 123. Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἀνυπακοή της ὁ Κρέων θεωρεῖ τὴν Ἀντιγόνη ἀναίσχυνη (στ. 510), ἐνοχὴ ὕβρεως (στ. 480) καὶ κακὴν (στ. 565, 571, 651-2).

2. Βλ. Seidensticker, σ. 154, Foley 1995, σ. 133 σημ. 11, Sourvinou-Inwood, σ. 140, Blundell, σσ. 136-37, Goldhill, σ. 91.

Στά λόγια της διακρίνουμε τήν έννοια τοῦ καταναγκασμοῦ, κι ὄχι τήν έννοια τοῦ δικαίου. Οἱ στίχοι 63-64 ἀπηχοῦν μιὰ γνωστή πολιτική θέση πού ὑποδηλώνει ὅτι ἡ Δύναμη εἶναι ἀποσυνδεδεμένη ἀπό τὸ δίκαιο, βλ. π.χ. Θουκ. 1. 76.2: *...οὐδ' αὖ πρῶτοι τοῦ τοιούτου ὑπάρξαντες, ἀλλ' αἰεὶ καθεστῶτος τὸν ἦσσω ὑπὸ τοῦ δυνατωτέρου κατείργεσθαι*¹. Ἡ ὑπακοή τῆς Ἴσμήνης εἶναι στὴν πραγματικότητα ὑποταγή στους κρείσσονας, στους ἰσχυρότερους (σωματικά καὶ πολιτικά): ἀλλ' ὄχι ἐκούσια: βιάζεται. Καὶ θέτει θέμα ὑπέρβασης τῶν ὀρίων (στ. 68)². Τέλος, ὑπάρχει κι ἄλλος λόγος πού ἀδυνατεῖ ν' ἀκολουθήσει τὴν Ἀντιγόνη: δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ περιφρονήσει τὴν θέληση τῶν πολιτῶν. Ἡ Ἴσμήνη θεωρεῖ τὴν πρόταση τῆς Ἀντιγόνης πολιτικὴ ἀνυπακοή, ἐπειδὴ πιστεύει ὅτι κάθε πράξη τῶν φορέων τῆς Ἐξουσίας ἔχει τὴν ἐγκριση τῶν πολιτῶν, ταυτίζει δηλαδὴ τὴν θέληση τοῦ Κρέοντα μὲ τὴν πόλιν:

βία πολιτῶν³ δρᾶν ἔφυν ἀμήχανος (στ. 79).

Ὁ λόγος τῆς Ἴσμήνης ἀπηχεῖ τὴν δημοκρατικὴ ἰδεολογία⁴. Ἡ ἀμηχανία της εἶναι στοιχεῖο τῆς (γυναικείας) φύσης της⁵. Ἔτσι ἀπαντᾷ στὴν πρόκληση τῆς Ἀντιγόνης:

...καὶ δείξεις τάχα

εἶτ' εὐγενῆς πέφυκας εἶτ' ἐσθλῶν κακὴ (στ. 37-38).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν φόβο τῆς θανατικῆς ποινῆς, τὴν Ἴσμήνη τὴν ὠθεῖ καὶ ὁ φόβος τῆς αἰσχύνης, ἡ αἰδώς, ὁ δημόσιος ἀντίκτυπος⁶. Εἶναι ἀνῆμπορη νὰ παραβεῖ τὸν νόμο τοῦ Κρέοντα ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπερβεῖ τίς κοινωνικὲς συμβάσεις, ἐπειδὴ

1. Βλ. Hornblower, Vol. I, σ. 121.

2. Βλ. Blundell, σ. 111 καὶ σημ. 25, ἡ ὁποία ἐρμηνεύει τὰ λόγια τῆς Ἴσμήνης (τὸ γὰρ/περισσὰ πράσσειν οὐκ ἔχει νοῦν οὐδένα) ὡς ἀποδοκιμασία τῆς πράξης τῆς Ἀντιγόνης. Ὁ Bayfield, σ. 57, σημειώνει ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς 'περισσὰ πράσσειν' γιὰ τὴν ταφή τοῦ Πολυνείκη παρουσιάζει τὴν Ἴσμήνη ὄχι μόνον δειλὴ ἀλλὰ καὶ ἀκαρδη. Βλ. ἐπίσης W. καὶ A. Lane, σσ. 165, 168, οἱ ὁποῖοι σημειώνουν ὅτι τὰ ὄρια τοῦ φύλου εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν Ἴσμήνη καὶ γι' αὐτὸ θεωρεῖ ἀνάρμοστη τὴν συμπεριφορὰ τῆς ἀδελφῆς της, ὅπως τὴν θεωρεῖ καὶ ὁ Κρέων.

3. Ἡ πόλις ταυτίζεται μὲ τοὺς πολῖτες της, βλ. Θουκ. 7.77.7 *ἄνδρες γὰρ πόλις*, βλ. Seaford, σ. 1.

4. Βλ. Foley 1995, σ. 142 καὶ σημ. 54, Sourvinou-Inwood, σ. 139.

5. Βλ. Pomeroy, σσ. 99-100. Ὅπως σημειώνει ὁ Goldhill, σσ. 91-92, ἡ Ἴσμήνη πιστεύει ὅτι ἡ θέση τῆς γυναίκας μέσα στὴν πόλιν εἶναι ἐξαρτημένη. Γενικῶς ὁμως τὴν ζωὴ μέσα στὴν πόλιν τὴν χαρακτήριζε ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν πολιτῶν.

6. Βλ. καὶ Cairns, σ. 220. Ὁ Κρέων θεωρεῖ ὅτι ἡ πολιτικὴ ἀνυπακοή τῆς Ἀντιγόνης φανερώνει ἀπουσία αἰδοῦς, βλ. στ. 510 (Κρέων) *σὺ δ' οὐκ ἐπαιδῆ, τῶνδε χωρὶς εἰ φρονεῖς*; (Ὡστόσο, ὅπως θὰ πληροφορηθοῦμε ἀπὸ τὸν Αἰμόνα, ἡ πόλις ἐπαινεῖ τὴν Ἀντιγόνη γιὰ τὴν πράξη της, βλ. στ. 693 κ.εξ.). Ἡ Ἀντιγόνη διαθέτει ἐσωτερικὴ αἰδῶ, βλ. Cairns, σσ. 220-21 καὶ σημ. 15.

είναι γυναίκα και μέλος του οργανισμού της πόλεως· ως τέτοια ή Ίσμήνη αισθάνεται αδύνατη. Έδω πρέπει να τονίσουμε ότι δεν επιλέγει ανάμεσα σε δύο μορφές καθηκόντων, αλλά εξηγεί την στάση που θα τηρήσει (πβ. και στ. 556 *ἀλλ' οὐκ ἐπ' ἀορήτοις γε τοῖς ἐμοῖς λόγοις*).

Ἀμέσως μετὰ θὰ κάνει ἐκκλήση στὴν Ἀντιγόνη γιὰ μυστικότητα (στ. 84-85). Ὁ Ἀντιφῶν (87 B44 Fr. A Col. 2. 3-10, βλ. παραπάνω) καὶ ὁ Σωκράτης (Ξεν. Ἀπομ. Δ' IV 21)¹ ἐπιστημαίνουν τὸ ὄφελος ἀπὸ τὴν ἀπόκρυψη τῆς παράβασης τῶν ἀνθρωπίνων νόμων, ἐνῶ ὁ Δημόκριτος προτρέπει: μὴ διὰ φόβον, ἀλλὰ διὰ τὸ δέον ἀπέχεσθαι ἀμαρτημάτων (68 B41 D.-K.), καί: φαῦλον, κἂν μόνος ἦς, μήτε λέξης μὴ' ἐργάση (68 B244 D.-K.), γνωρίζοντας ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν τάση νὰ ἐνεργοῦν διαφορετικά, ἔταν ἀπουσιάζουν οἱ μάρτυρες². Ὅπως εἶδαμε, ἡ Ίσμήνη ὑπολογίζει τὸν δημόσιο ἀντίκτυπο καὶ τὶς συνέπειες, ἐνῶ κατὰ βάσιν ἐπικροτεῖ τὴν πράξη τῆς ἀδελφῆς της. Ἀντίθετα ἡ Ἀντιγόνη ἐπιθυμεῖ νὰ ἐνεργήσει φανερά, πιστεύοντας ὅτι ἡ πράξη της θὰ τῆς φέροι δόξα καὶ τιμὴ (στ. 86-87, 96-97).

Λίγο πρὶν νὰ χωρίσουν, ἡ Ίσμήνη ἐκδηλώνει τὴν ἀγάπη της καὶ τὴν ἐκτίμησή της γιὰ τὴν Ἀντιγόνη (στ. 82, 98-99)³, ἀλλὰ καὶ τὴν πεποίθησή της ὅτι ἡ ἀδελφὴ της κυνηγᾷ τὸ ἀκατόρθωτο (στ. 90, 92), ὅτι ἡ πράξη της εἶναι ἀπερίσκεπτη (στ. 99). Τὰ τελευταῖα λόγια της (τοῖς φίλοις δ' ὀρθῶς φίλη) προδίδουν ὅτι ἡ καρδιά της ἐπιδοκιμάζει ὅ,τι ἡ σύνεσή της ἀπορρίπτει, καὶ προοικονομοῦν τὴν μετέπειτα στάση της⁴.

Εἶναι λοιπὸν φανερό, ὅτι μὲ τὴν ἄρνησή της ν' ἀκολουθήσει τὴν Ἀντιγόνη ἡ Ίσμήνη ὑπονομεύει παρὰ ἐνισχύει τὴν ὑπακοή στα πολιτικά καὶ κοινωνικά νόμιμα, καὶ τὰ ἐπιχειρήματά της (στ. 63-64:

*ἔπειτα δ' οὐνεκ' ἀρχόμεσθ' ἐκ κρεισσόνων
καὶ ταῦτ' ἀκούειν κἄτι τῶνδ' ἀλγίονα)*

ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ νόμοι ἔχουν σχετικὸ κῦρος (πβ. καὶ τὰ λόγια τοῦ Κρέοντα, στ. 666-67:

*ἀλλ' ὄν πόλις στήσειε, τοῦδε χρὴ κλύειν
καὶ σμικρὰ καὶ δίκαια καὶ τάναντία).*

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ Ίσμήνη δὲν ὑποστηρίζει τὴν ὀρθότητα τοῦ διατάγματος τοῦ Κρέοντα, δὲν καταδικάζει τὸν Πολυνεΐκη, οὔτε προτάσσει τὴν

1. Καὶ γὰρ ἄλλα πολλά, ἔφη, παρανομοῦσιν· ἀλλὰ δίκην γέ τοι διδάσιν οἱ παραβαίνοντες τοὺς ὑπὸ τῶν θεῶν κειμένους νόμους, ἦν οὐδενὶ τρόπῳ δυνατὸν ἀνθρώπῳ διαφυγεῖν, ὥσπερ τοὺς ὑπ' ἀνθρώπων κειμένους νόμους ἔτιοι παραβαίνοντες διαφεύγουσι τὸ δίκην διδοῖναι, οἱ μὲν λαθάνοντες, οἱ δὲ βιαζόμενοι.

2. Βλ. Moulton, σσ. 135-36.

3. Βλ. Blundell, σ. 109, Kirkwood, σσ. 120, 233, Bayfield, σ. 59.

4. Βλ. O'Brien, σ. 24.

ανάγκη τῆς σταθερότητας στὴν πόλιν, ὅπως θὰ διακηρύξει σὲ λίγο ὁ Κρέων¹, οὔτε, τέλος, συνδέει τὴν ὑπακοή στὸν νόμο μὲ τὴν δικαιοσύνη. Στὴν πραγματικότητα δὲν προβάλλει καμιὰ πολιτικὴ θέση, παρὰ μόνον τὴν *de facto* ἀποδοχὴ μιᾶς κοινωνικῆς πραγματικότητας παρὰ τὴν θέλησή της, ἐπειδὴ ἡ θέση της μέσα στὴν πόλιν εἶναι ἀδύναμη. Δὲν πρόκειται γιὰ πολιτικὴ ὑποχρέωση ἐκ μέρους της ἀλλὰ γιὰ ὑποταγὴ πού τὴν ἐπιβάλλει ὁ φόβος, ἡ ἀνάγκη, οἱ κοινωνικὲς συμβάσεις. Ἄν δὲν ὑπολόγιζε τίς συνέπειες, ἂν δὲν ἦταν ἐκ φύσεως ἀδύνατη, ἂν δὲν ἦταν συμβατικὴ, θ' ἀκολουθοῦσε τὴν Ἀντιγόνη (στ. 65-68, 99)². Ἡ πόλις καὶ οἱ ἀξιες της βρίσκονται στὸ κέντρο τῆς δράσης. Ἡ Ἀντιγόνη τίς προσπερνᾷ, ἡ Ἰσμὴνη συμμορφώνεται πρὸς αὐτές³. Ἡ ἀδελφὴ τῆς Ἀντιγόνης εἶναι τὸ φερέφωνο τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας τῆς κλασικῆς Ἀθήνας, ἐπειδὴ εἶναι ἀδύναμη καὶ γι' αὐτὸ συμβατικὴ.

Θὰ ξανακούσουμε γιὰ τὴν Ἰσμὴνη διὰ στόματος τοῦ Κρέοντα πὼς βρισκόταν σὲ κατάσταση ἀλλοφροσύνης μέσα στὸ παλάτι:

λυσσῶσαν αὐτὴν οὐδ' ἐπήβολον φρενῶν (στ. 492).

Ὁ Κρέων ἔχει ἀρχίσει νὰ ἐπιδεικνύει στοιχεῖα τυράννου· ὑποπεύεται καὶ τὴν Ἰσμὴνη τώρα γιὰ συμμετοχὴ στὴν ταφὴ καὶ τὴν ἔχει καλέσει νὰ ἐμφανισθεῖ ἐνώπιόν του. Στὴν τρίτη σκηνὴ τοῦ Β' ἐπεισοδίου, ἀμέσως μετὰ τὴν μεγάλη σύγκρουση ἀνάμεσα στὸν Κρέοντα καὶ τὴν Ἀντιγόνη, ἐπανεμφανίζεται ἡ Ἰσμὴνη κλαίγοντας, *φιλάδελφα κάτω δάκρυ'* εἰβομένη, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Χορὸς (στ. 527). Στὴν ἐρώτηση τοῦ Κρέοντα ἂν συμμετεῖχε στὴν ταφὴ ἢ δὲν ἐγνώριζε τίποτε⁴, θ' ἀπαντήσει μὲ τόλμη:

δέδρακα τοῦργον, εἶπερ ἦδ' ὁμορροθεῖ,

καὶ ξυμμετίσχω καὶ φέρω τῆς αἰτίας (στ. 536-7).

Ὁ Κρέων τῆς ἔδωσε τὴν δυνατότητα ἐπιλογῆς ἀνάμεσα στὸ *μετασχεῖν ἢ τὸ μὴ εἰδέναί*. Ἡ Ἰσμὴνη ἐγνώριζε, ἀλλὰ ἐτήρησε μυστικότητα (βλ. παραπάνω).

1. Πβ. Δημόκριτος 68 B252 D.-K. τὰ κατὰ τὴν πόλιν χρεῶν τῶν λοιπῶν μέγιστα ἡγεῖσθαι, ὅπως ἄξεται εὐ, μήτε φιλονικέοντα παρὰ τὸ ἐπιεικὲς μήτε ἰσχυρὸν ἐαυτῷ περιτιθέμενον παρὰ τὸ χρηστὸν τὸ τοῦ ξυνοῦ. πόλις γὰρ εὐ ἀγομένη μεγίστη δρθωσίς ἐστι, καὶ ἐν τούτῳ πάντα ἐνι, καὶ τούτου σφζομένου πάντα σφζεται καὶ τούτου διαφθειρομένου τὰ πάντα διαφθείρεται.

2. Βλ. Foley 1995, σ. 133 σημ. 11, Blundell, σ. 111.

3. Βλ. Goldhill, σσ. 91-92. Οἱ Oudemans καὶ Lardinois, σ. 170, θεωροῦν τὴν σύγκρουση Ἀντιγόνης - Ἰσμὴνης σημαντικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ δράματος: πρόκειται γιὰ μιὰ ἀναπόφευκτη σύγκρουση ἀνάμεσα στὴν ἀνθρώπινη ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς τάξης ὡς ἔχει καὶ τὴν ἀνάγκη γιὰ ὑπέρβαση τῆς τάξης. Ἡ Ἀντιγόνη δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ γυναικεῖο πρότυπο τῆς κλασικῆς Ἀθήνας, βλ. Sourvinou-Inwood, σ. 140, Foley 1996, σ. 56.

4. Πβ. καὶ στ. 441-43 (Κρέων):

σὲ δὴ, σὲ τὴν νεύουσαν ἐς πέδον κάρη,

φῆς, ἢ καταρηγὴ μὴ δεδρακέναί τάδε;

(Ἀντ.) καὶ φημί δρᾶσαι κούκ ἀπαρνούμαι τὸ μῆ.

Ἡ στάση της σ' αὐτὴ τὴν σκηνὴ ἔχει ἐρμηνευθεῖ ποικιλοτρόπως. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, γιὰ νὰ τὴν ἐξηγήσουμε πρέπει πρῶτα νὰ κατανοήσουμε τὴν κατάστασή της μέσα στὸ παλάτι, ὅπως τὴν περιέγραψε ὁ Κρέων (στ. 492, βλ. παραπάνω). Στὸ τέλος τοῦ προλόγου οἱ δύο ἀδελφές χώρισαν μὲ διαφορετικὰ συναισθήματα ἢ μία γιὰ τὴν ἄλλη: ἀποδοκιμασία ἦταν τὸ συναίσθημα τῆς Ἀντιγόνης, θαυμασμός καὶ ἀγάπη τῆς Ἰσμήνης. Εἶναι ἐκδηλο ἀπὸ τὴν μετέπειτα συμπεριφορὰ της ὅτι μόνη της μέσα στὸ παλάτι περνᾷ μιὰ ψυχικὴ δοκιμασία. Ὁ Σχολιαστὴς ἐξηγεῖ πῶς ἀγωνιοῦσε γιὰ τὴν ἀδελφὴ της. Στὸν πρόλογο ἐξήγησε στὴν Ἀντιγόνη (βλ. καὶ στ. 556) γιὰ ποιούς λόγους ἔδωσε τὸ προβάδισμα στὴν πόλιν καὶ τὸν ἡγεμόνα της. Ἡ στάση της ἐκεῖ ἦταν «νόμω», σύμφωνα μὲ τὰ νόμιμα σχετικὰ μὲ τὴν γυναικεῖα συμπεριφορὰ στὴν πόλιν, πβ. καὶ τὰ λόγια τοῦ Κρέοντα:

*ἔμοῦ δὲ ζῶντος οὐκ ἄρξει γυνή (στ. 525)
κρείσσοον γάρ, εἶπερ δεῖ, πρὸς ἀνδρὸς ἐκπεσεῖν,
κοῖζ ἄν γυναικῶν ἦσσονες καλοῖμεθ' ἄν (στ. 679-80).*

Ἡ Ἰσμήνη γαλουχήθηκε ὥστε νὰ ὑποτάσσεται καὶ νὰ ὑπολογίζει τὴν κοινὴ γνώμη. Ἡ ἀντίδρασή της στὸν αἰφνιδιασμό τῆς ἀδελφῆς της εἶναι αὐτόματη. Ὅμως τὸ συναίσθημα θὰ ἀνοδειχθεῖ γρήγορα σὲ ἰσχυρότερη δύναμη ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς συμβάσεις. Ὅταν ὁ ποιητὴς τὴν φέρνει ἐκ νέου στὴν σκηνή, δὲν τὴν παρουσιάζει ὡς συμβατικὸ κορίτσι, ἐνσάρκωση τῆς σωφροσύνης, ὅπως στὸν πρόλογο¹. Ἀντιμέτωπη τῶρα μὲ τὸν Κρέοντα, τὸν ἡγεμόνα, καὶ ἐντὸς τοῦ δημοσίου χώρου, θὰ πεῖ στὴν Ἀντιγόνη:

*ἀλλ' ἐν κακοῖς τοῖς σοῖσιν οὐκ αἰοχύνομαι
ξύμπλον ἐμαυτὴν τοῦ πάθους ποιουμένη (στ. 540-41).*

Δὲν ὑπολογίζει πλέον τὴν κοινὴ γνώμη (οὐκ αἰοχύνομαι), οὔτε θεωρεῖ κάκιστοι τὸν θάνατο ποὺ τὴν περιμένει, οὔτε κὰν τηρεῖ σιωπὴ². Τῶρα ἐπιδιώκει τὴν κοινωνίαν μὲ τὴν ἀδελφὴ της (πβ. τὰ λόγια τῆς Ἀντιγόνης... ἐπεὶ / οὔτ' ἠθέλησας οὔτ' ἐγὼ / κοινωνησάμην, στ. 538-9)³, ἐνῶ στὸν πρόλογο δὲν εἶχε τὴν δύναμη βία πολιτῶν δρᾶν. Ἀρχικὰ ἔδωσε τὸ προβάδισμα στὴν πολιτικὴν κοινωνίαν, ἐνῶ ἔδω τὸ δίνει στὴν φιλίαν:

*μήτοι, κασιγνήτη, μ' ἀτιμάσης τὸ μὴ οὐ
θανεῖν τε σὺν σοὶ τὸν θανόντα θ' ἀγνίσαι (στ. 544-5).*

1. Βλ. Winnington-Ingram 1980, σ. 133 («There are few things more irritating in the criticism of Greek tragedy than the prim disparagement of Ismene we sometimes read...»), Blundell, σ. 137.

2. Ὅπως σημειώνουν οἱ W. καὶ A. Lane, σ. 167, σχετικὰ μὲ τὴν σύσταση τῆς Ἰσμήνης γιὰ μυστικότητα στὸν πρόλογο, ἡ σιωπὴ χαρακτηρίζει ὅσους ὑπακούουν παθητικά.

3. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ χρῆση λέξεων καὶ ἐκφράσεων ποὺ δηλώνουν κοινωνίαν: *ξυμμετίσχω, ξύμπλον, σὺν σοί*, βλ. Winnington-Ingram 1980, σ. 134, Kirkwood, σ. 228. Πβ. καὶ στ. 41 εἰ *ξυμπονήσεις καὶ ξυνεργάση*.

Ἡ Ἀντιγόνη εἶχε θέσει ὑπεράνω ἕλων τὸν δεσμὸ αἵματος καὶ δὲν αἰσθανόταν ντροπὴ γιὰ τὴν πράξη της (πβ. καὶ στ. 511 οὐδὲν γὰρ αἰοχρὸν τοὺς ὁμοπλάγχθους σέβει). Τώρα διαπιστώνουμε ὅτι ὁ δεσμὸς αἵματος ἀπομακρύνει καὶ τὴν Ἰσμήνη ἀπὸ τὴν πόλιν, μολονότι ἐξακολουθεῖ νὰ θεωρεῖ ἐξαμαρτίαν καὶ τὴν πράξη τῆς Ἀντιγόνης, ἀλλὰ καὶ τὴν δική της προηγούμενη στάση:

(Ἀντ.) καλῶς σὺ μὲν τοῖς, τοῖς δ' ἐγὼ δόκουν φρονεῖν.

(Ἰσμ.) καὶ μὴν ἴση νῶν ἐστὶν ἡ ἔξαμαρτία (στ. 557-58).¹

Ἡ στάση ποὺ τήρησε ἀρχικά, ἡ συμβατική, ἡ ἑναρμονισμένη μὲ τὰ κοινωνικά νόμιμα, τῆς ἐξασφάλισε τὴν σωτηρία καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐπιδοκιμασία, ὅπως πίστευε, ἀλλὰ τελικῶς τῆς στέρησε τὴν ψυχικὴ γαλήνη. Ἡ περιπτωσὴ της γίνεται κατανοητὴ, ἂν θυμηθοῦμε τὴν ἀποψη τοῦ σοφιστῆ Ἀντιφώντα γιὰ τὸν ἀνθρώπινο καὶ τὸν φυσικὸ νόμο: βλ. 87 B44, Fr. A Col. 2. 10-30 τῶν / δὲ τῇ φύσει ξυμ- / φύτων ἐάν τι / παρὰ τὸ δυνατὸν / βιάζηται, ἐάν / τε πάντας ἀν- / θρώπους λάθῃ, / οὐδὲν ἔλαττον / τὸ κακόν, ἐάν τε / πάντες ἴδωσιν, / οὐδὲν μείζον / οὐ γὰρ διὰ δόξαν / βλάπτεται, ἀλλὰ / δι' ἀλήθειαν. ἔστι / δὲ πάντως > τῶνδε ἔνε- / κα τούτων ἡ σκέ- / ψις, ὅτι τὰ πολλὰ / τῶν κατὰ νό- / μον δικαίων / πολεμῶς τῇ / φύσει κεῖται². Καὶ ἡ Ἰσμήνη εἶχε πεῖ ὡς βιάζομαι τάδε (στ. 66), κ. ἀργότερα βρέθηκε λυσσῶσα οὐδ' ἐπήβολος φρενῶν, καὶ συνειδητοποίησε ὅτι ἡ ἀρχικὴ προαίρεσή της ἦταν ἐξαμαρτία, διότι ἦταν ἀντίθετη πρὸς ἕνα φυσικὸ νόμο, τὸν δεσμὸ αἵματος (πβ. στ. 544-5:

μήτοι, κασιγνήτη, μ' ἀτιμάσης τὸ μὴ οὐ
θανεῖν τε σὸν σοὶ τὸν θανόντα θ' ἀγνίσαι,

1. Στὴν πραγματικότητα ἡ Ἰσμήνη δὲν εἶναι δειλὴ, ὅπως τὴν χαρακτηρίζουν συχνὰ οἱ κριτικοί. Εἶναι ὁ μέσος ἄνθρωπος, ὅπως εἶναι καὶ οἱ ἄνδρες τοῦ Χοροῦ, πβ. τὰ λόγια τοὺς οὐκ ἔστιν οἴτω μῶρος δε θανεῖν ἐργᾶ, στ. 220, βλ. Jebb, *Antigone* XXVIII, Kirkwood, σ. 120, Lloyd-Jones, *Justice*, σ. 116, Lesky 1987, σ. 327, Oudemans καὶ Lardinois, σ. 169, κ.ἄ. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἐνώπιον τοῦ Χοροῦ καὶ ἡ Ἀντιγόνη θὰ παραδεχθεῖ ὅτι ἐπραξε βίαια πολιτῶν (στ. 907), βλ. καὶ Foley 1996, σσ. 53-54. Δὲν ὑπάρχει συμφωνία γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς λέξης ἐξαμαρτία ἐδῶ. Ἀκολουθῶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Bayfield, σ. 90: ἀναφέρεται στὴν προηγούμενη στάση της, ὅχι στὴν τωρινή, βλ. καὶ Oudemans-Lardinois, σσ. 173, 175. Ὁ Bayfield, σσ. 57 καὶ 88, πιστεύει ὅτι στὸν πρόλογο δὲν ἔχουμε μπροστά μας τὴν πραγματικὴ Ἰσμήνη ἀλλὰ ἕνα αἰφνιδιασμένο κορίτσι. Ἐχοντας βρεῖ χρόνον νὰ σκεφθεῖ, παλεύει ἀνάμεσα στὸν φόβο της καὶ τὲς εὐγενικὲς παρορμήσεις της (πβ. στ. 492) καὶ τελικῶς ἀνακαλύπτει τὴν πραγματικὴ φύση της.

2. Πβ. καὶ Πλάτ. Πρωτ. 337 c-d: Ὁ ἄνδρες, ἔφη, οἱ παρόντες, ἡγοῦμαι ἐγὼ ὑμᾶς συγγενεῖς τε καὶ οἰκείους καὶ πολίτας ἅπαντας εἶναι φύσει, οὐ νόμῳ· τὸ γὰρ ὁμοίον τῷ ὁμοίῳ φύσει συγγενές ἐστιν, ὁ δὲ νόμος, τύραννος ὢν τῶν ἀνθρώπων, πολλὰ παρὰ τὴν φύσιν βιάζεται.

548:

καὶ τίς βίου μοι σοῦ λειψυμένη πόθος;

554:

οἴμοι τάλαρα, κάμπλάω τοῦ σοῦ μόρου;

566:

τί γὰρ μόνη μοι τῆσδ' ἄτεο βιώσιμος;))

Μολονότι διέφυγε τὴν βλάβην διὰ δόξαν, ὅπως πιστεύει, αἰσθάνεται ὅτι βλάπτεται δι' ἀλήθειαν, ἐπειδὴ κατὰ τὴν φύσιν ξύμφουτα¹. Τώρα θέτει τὸ ζήτημα στὰ ἰδιωματικά του συμφοραζόμενα. Σ' αὐτὴν τὴν σκηνὴ ἡ Ἰσμήνη λειτουργεῖ «φύσει», μὲ τὸ ἐνοιακό καὶ τὸ συναίσθημα, ὅχι μὲ τὴν λογικὴν π.β. καὶ σ. 563-4:

οὐ γὰρ ποτ', ὦναξ, οὐδ' ὄς ἂν βλάβστη μένει
 τοῦς τοῖς κακῶς πράσσουσιν, ἀλλ' ἐξίσταται².

Ὁ πόθος ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ὑδήγησε τὴν Ἰσμήνη στὴν ὑπερβαστὴ τῆς σύνεστος, ἐκὼ μὲ φυσικὴ παρόρμησι τὴν φέρνει κοντὰ στὴν ἀδελφῆ τῆς τὴν στιγμή πού πρόκειται νὰ τὴν χάσει. δείχνοντάς τῆς τὴν ἀφοσίωσή τῆς, τὴν ὑποία, βέβαια, κατέστησε φανερὴ καὶ στὸν πρόλογο³. Μαρτυροῦν τὸν ἄνθρωπο στὸν ὑποῖο ἀρχικὰ δὲν τόλμησε ν' ἀντισταθεῖ, τοῖ μὲ νὰ πάρει τὴν εὐθύνη μῆς πράξεως πού δὲν ἐξετέλεσε καὶ πού ἔχει ὡς ποινὴ τὸν δημόλειυστον θάνατον. Ὁ φυσικὸς νόμος καθορίζει τελικῶς τὴν συμπεριφορὰ τῆς καὶ ἀποδεικνύεται ἰσχυρότερος ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο⁴.

Πρέπει ἐδῶ νὰ τονίσουμε ὅτι οὔτε σ' αὐτὴν τὴν σκηνὴ ἡ Ἰσμήνη πραγματοποιεῖ μὴν ἠθικὴ ἐπιλογὴ, ἀνάμεσα σὲ δύο μορφὲς καθηκόντων. Γνωρίζει ποιό εἶναι τὸ καθῆκον τῆς. Οὔτε καὶ ἀμφισβητεῖ τὴν νόμιμη, ἀνδρική ἐξουσία, ὅπως ἐπραξε ἡ Ἀντιγόνη⁵, ἀλλὰ οὔτε καὶ χρησιμοποιεῖ λογικὰ ἐπιχειρήματα, ὅπως στὸν πρόλογο. Ὅπως λέει, καὶ ἡ πράξι τῆς ἀδελφῆς τῆς εἶναι

1. Π.β. καὶ Gardiner, σ. 361.

2. Στὸν πρόλογο ἡ Ἰσμήνη παρέβρισε τὴν λογικὴ καὶ τὴν φρόνησι (σ. 49, 61-8, 92). Ὁ Kirkwood, σ. 120, ὑποστηρίζει ὅτι στὸν πρόλογο καὶ οἱ δύο ἀδελφές ἀντιδρῶν μὲ τὸ ἐνοιακό, τῆς ὑποταχθῆς ἡ Ἰσμήνη, τῆς ἐπιλογῆς τῆς βουλήσεως τῆς ἡ Ἀντιγόνη. Οἱ γνώμες τῶν κριτικῶν εἶναι διχασμένες γιὰ τὴν συμπεριφορὰ τῆς Ἀντιγόνης: ἀντιδρῶ μὲ τὸ ἐνοιακό (τὸ συναίσθημα - ἀρχικά) καὶ τὴν λογικὴ ἢ μόνον μὲ τὴν λογικὴ, ἀφοῦ ἐξηγεῖται, βλ. Levy, σ. 138 καὶ, Waldoock, σ. 137-8, Ἡ Blundell, σ. 130 καὶ, δείχνει ὅτι στὴν Ἀντιγόνη διὰ τὰ ἐπιλεκτικὰ πρόσωπα κινῶνται ἀνάμεσα στὴν λογικὴ καὶ τὸ πάθος.

3. Βλ. Blundell, σ. 137, Adams, σ. 55.

4. Π.β. Guthrie, σ. 101.

5. Βλ. Trapp, σ. 80.

ἑξαμαρτία, ἀφοῦ ἐπιφέρει τὴν ζημίαν. Στὴν ἐναρκτήρια σκηνή τὴν πιέζει ἡ κοινωνικὴ ἀνάγκη· στὴν δευτέρη σκηνή τῆς τὴν πιέζει ἡ συναισθηματικὴ ἀνάγκη¹. Καὶ ἡ συμβατικὴ Ἴσμήνη ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ ἀνθρώπινου νόμου, πβ. Ἐπιφών 87 B44 Fr. A Col. 4.1-8 τὰ / δὲ ξυμφέροντα / τὰ μὲν ὑπὸ τῶν / νόμων κεί- / μενα δεσμὰ / τῆς φύσεώς ἐστι, / τὰ δ' ὑπὸ τῆς φύ- / σεως ἐλεύθερα. Ὁ χωρισμὸς καὶ ἡ ἀπόρριψη ἀπὸ τὴν ἀδελφή τῆς τῆς προκαλέσαν πόνο, γι' αὐτὸ ἐπιθυμεῖ τὴν κοινωνίαν μετὰ τὴν Ἐπιγόννη. Τελικῶς, ὁ ἀνθρώπινος νόμος προκαλεῖ πόνο καὶ βλάβη στὴν ἀνθρώπινη φύση, ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι ἀπόλυτος², βλ. Θουκ. 3.45.7 ἀπλῶς τε ἀδύνατοι καὶ πολλῆς εἰηθείας, ὅστις οἶεται τῆς ἀνθρωπείας φύσεως ὀρμωμένης προθύμως τι προᾶξει ἀποτροπὴν τινα ἔχει ἢ νόμων ἰσχύι ἢ ἄλλω τῷ δεινῷ, Ἐπιφών 87 B44 Fr. A Col. 2.23-30 ἔστι / δὲ πάν(τως) τῶνδε ἐνε- / κα τούτων ἢ σκέ- / ψις, ὅτι τὰ πολλὰ / τῶν κατὰ νό- / μον δικαίων / πολεμῶς τῇ / φύσει κεῖται.

Ὁ βασιλιάς παρακολουθεῖ σιωπηλὸς τὴν συνομιλία τῶν δύο ἀδελφῶν καὶ τὸ πρῶτο του σχόλιο εἶναι:

τὼν παῖδ' ἐφ' ἡμῶν τῶδε τὴν μὲν ἀρτίως
ἄνουν πεφάνθαι, τὴν δ' ἀφ' οὗ τὰ πρῶτ' ἔφην (στ. 561-2).

Τὸ προσωπικὸ βίωμα τῆς Ἴσμήνης καθιστᾷ ἐκδηλοῦν ὅτι ἡ διαταγή του ἐγγίζει δύο περιοχές, τὴν δημόσια καὶ τὴν οἰκογενειακὴ³, καὶ ὅτι ἡ δευτέρη δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ. Σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ, ἄλλωστε, προσφεύγει ἡ Ἴσμήνη γιὰ νὰ σώσει τὴν ἀδελφή τῆς: ζητεῖ ἀπονομὴ χάρις ἐπικαλούμενη τὸν δεσμὸ τῆς μετὰ τὸν γιὸ τοῦ Κρέοντα. Ἡ σκηνὴ τῆς Ἴσμήνης δὲν προωθεῖ τὴν δράση, τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως ἀρχίζει νὰ μετατοπίζεται πρὸς τὸν Κρέοντα⁴. Ὁ ἥρωας τοῦ

1. Kitzinger, σ. 85, Johnson, σ. 390, Nussbaum, σ. 64.

2. Πβ. καὶ στ. 465-68 (Ἐπιγόννη):

οὕτως ἐμοίγε τοῦδε τοῦ μόρου τυχεῖν
παρ' οὐδὲν ἄλλος· ἀλλ' ἄν, εἰ τὸν ἐξ ἐμῆς
μητρὸς θανόντ' ἄθαπτον <δὲν> ἠρεσχόμεν,
κείνοις ἄν ἤλγοιεν· τοῖσδε δ' οὐκ ἀλγύνομαι.

Βλ. καὶ Reinhardt, σ. 76, Podlecki, σ. 370.

3. Βλ. Braun, σ. 15.

4. Ὅπως ὀρθᾶ ἐπισημαίνει ἡ Foley 1995, σ. 137, ὁ ποιητὴς μᾶς δείχνει τὸν Κρέοντα νὰ διαπράττει ἕνα σφάλμα σὲ κάθε σκηνή, σχετικῶς μετὰ τοὺς ἀνδρες καὶ τίς γυναῖκες, τοὺς νέους καὶ τοὺς ἡλικιωμένους, τὴν πόλιν καὶ τὴν οἰκογένεια. Ἡ ἴδια, 1996, σ. 60, παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι σὲ κάθε σκηνή ὁ Κρέων παρερμηνεύει ἢ δὲν ἀνταποκρίνεται ἀναλόγως στὴν δράση καὶ τὰ κίνητρα ὄλων τῶν προσώπων, τοῦ φύλακα, τῆς Ἐπιγόννης, τῆς Ἴσμήνης, τοῦ Αἰμόνα, τοῦ Τειρεσία.

Σοφοκλή αποτυγχάνει ως πατέρας, όπως αποτυγχάνει και ως ήγεμόνας¹. Στο σημείο αυτό αρχίζει η σταδιακή απομόνωση του Κρέοντα².

Έγινε, πιστεύω, φανερό ότι στο πρόσωπο της συμβατικής Ίσμήνης ο ποιητής προβάλλει την δύναμη του ανθρώπινου συναισθήματος και της ανθρώπινης φύσης, τα όποια ο Κρέων δεν είναι σε θέση ούτε να κατανοήσει, ούτε να καταστείλει. (πβ. Θουκ. 1.76.2, βλ. παραπάνω, σ. 230)³.

Συνοψίζοντας, η θεατρική μορφή της Ίσμήνης φαίνεται μάλλον υποβαθμισμένη από τους κριτικούς. Ένα από τα μείζονα ζητήματα που τίθενται στην *Αντιγόνη*, το ζήτημα της όρθης άφοσίωσης του πολίτη, φωτίζεται από μιά άλλη γωνία με τον δικό της ρόλο. Η συμβατική Ίσμήνη θέτει πρώτη το ζήτημα που αναφέρεται σε πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα, ταυτίζει τον νόμο του Κρέοντα με την πόλιν, παραμελεί το καθήκον της προς τον νεκρό αδελφό της για να υπακούσει στις απαιτήσεις της πόλεως. Η υπακοή της όμως είναι καταναγκαστική υποταγή και δεν εκφράζει ήθικη συνείδηση⁴. Γι' αυτό και συστήνει μυστικότητα. Η Ίσμήνη αποτελεί παράδειγμα της ανθρώπινης έμπειρίας μέσα στην πόλιν⁵. Αντίθετα από τους δύο κεντρικούς

1. Στην κλασική Αθήνα ήταν εύρεϊα η αντίληψη ότι, όσοι είναι άχρηστοι στην ιδιωτική τους ζωή, δεν είναι σε θέση να διευθύνουν την πόλιν, πβ. και τα λόγια του Κρέοντα σ. 661-2:

*ἐν τοῖς γὰρ οἰκείοισιν ὅστις ἔστ' ἀήθῃ
χρηστός, φανεῖται γὰρ πόλει δίκαιος ὢν.*

Βλ. Θουκ. 2.44.3-4, Δείναρχος, Κατὰ Δημοσθένους 71, Αἰσχίνης 3.77-8, βλ. Foley 1996, σ. 64 σημ. 45.

2. Βλ. Hogan, σ. 96.

3. Βλ. Braun, σσ. 83 κ.έξ. Ο Kirkwood, σ. 178 σημ. 69, έχει επισημάνει ότι τα δράματα του Σοφοκλή περιέχουν αρκετές μαρτυρίες για την έπαφή του ποιητή με την σκέψη της εποχής του, και μάλιστα την συζήτηση για την σύγκρουση της ανθρώπινης φύσης με τον νόμο. Ιδιαίτερα ο Finley, Jr. 1967, σσ. 100-3, έχει παρατηρήσει ότι ο Σοφοκλής θέτει όρισμένα ζητήματα που άπασχόλησαν και τον Αντιφώντα, και τα όποια ήταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος στην Αθήνα κατά το δεύτερο ήμισυ του πέμπτου αιώνα. Η σύγκρουση Αντιγόνης - Κρέοντα υποδηλώνει την αντίθεση φύσεως - νόμου, βλ. Goheen, σσ. 81, 86-87, 92, Wiltshire, σσ. 33-34, Whitman, σσ. 105-108 (βλ. ιδιαίτερα σ. 108: «Nature, with all the ties of love and kinship (philia) that it implies, is to be subdued and subordinated to the civil hierarchy»). Αλλά η σημασία του ρόλου της Ίσμήνης στην παρουσίαση αυτής της αντίθεσης δεν έχει επισημανθεί από τους κριτικούς.

4. Για το θέμα της άπλης υποταγής στον νόμο και της τήρησής του από έσωτερική επιταγή, θέμα που άπασχόλησε την σκέψη κατά το δεύτερο ήμισυ του πέμπτου αιώνα, βλ. Jaeger, *Παιδεία Α'*, σσ. 367-8.

5. Ο Segal 1981, σ. 4, υποστηρίζει ότι στην *Αντιγόνη* (και σ' άλλα δράματα) ο Σοφοκλής παρουσιάζει την σχέση του άτομου με τον κοινωνικό και πολιτικό οργανισμό. Η πόλις απαιτούσε κάτι περισσότερο από υπακοή, και υποταγή, βλ. Knox 1983, σσ. 3-4, Sourvinou-Inwood, σ. 139, αλλά ο Σοφοκλής γενικώς έχει μιά κριτική στάση απέναντι στον θεσμό της πόλεως βλ. Knox 1983, σσ. 27, 36.

ἥρωες, περνᾶ μιὰ ψυχικὴ δοκιμασία στὴν πορεία τῆς δράσης, πού τὴν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν Κρέοντα καὶ τὴν πόλιν, καὶ δίνει προτεραιότητα στὸ συναίσθημα, στὸν φυσικὸ νόμο.

Ἡ σύγκριση πού ἀκολουθεῖ τῶν δύο σκηνῶν τῆς Χρυσόθεμης στὴν Ἡλέκτρα μὲ τὶς σκηνές τῆς Ἰσμήνης στὴν Ἀντιγόνη, σύμφωνα μὲ τοὺς στόχους αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου (βλ. παραπάνω σ. 226), θὰ καταδείξει τὰ σημεῖα στὰ ὅποια ὁ ποιητὴς παραλλάσσει τὴν ἀντιπαράθεση τῶν δύο ἀδελφῶν στὸ νεώτερο δράμα, ὥστε ὁ ρόλος τῆς συμβατικῆς Χρυσόθεμης νὰ ὑπηρετεῖ καὶ νέους στόχους.

Ἡ Χρυσόθεμη ἐμφανίζεται στὴν σκηνὴ στὸ δεύτερο μέρος τοῦ Α' ἐπεισοδίου. Ἀπὸ τὰ πρῶτα λόγια τῆς γίνεται φανερὸ ὅτι δὲν ἐπικροτεῖ τὴν στάση τῆς Ἡλέκτρας, ἐπειδὴ τὴν θεωρεῖ ἀναποτελεσματικὴ καὶ χωρὶς πρακτικὸ ὄφελος γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀδελφὴ τῆς, ὄχι ὁμῶς καὶ ἀνάρμοστη σὲ γυναίκα¹, ὅπως θεωρεῖ τὴν ἐπιλογή τῆς Ἀντιγόνης ἢ Ἰσμήνη (βλ. παραπάνω, σσ. 229-30). Βέβαια, Ολίβεται γιὰ τὴν παρούσα κατάσταση κι ἂν εἶχε τὸ σθένος θὰ ἔδειχνε τὰ πραγματικὰ φρονήματά τῆς πρὸς τὸ νέο βασιλικὸ ζεῦγος:

*ἀλγῶ 'πὶ τοῖς παροῦσιν' ὥστ' ἄν, εἰ σθένος
λάβοιμι, δηλώσαιμ' ἄν οἱ' αὐτοῖς φρονῶ (στ. 333-34).*

Ὅμως δὲν γίνεται φανερὸ ποιά εἶναι ἀκριβῶς ἡ αἰτία τοῦ πόνου τῆς Χρυσόθεμης. Ἀργότερα, ἢ Ἡλέκτρα θὰ τῆς πεῖ:

*ἧ πάρεστι μὲν στένειν
πλούτου πατρίου κτήσιν ἐστερημένη,
πάρεστι δ' ἀλγεῖν ἐς τοσόνδε τοῦ χρόνου
ἄλεκτρα γηράσκουσιν ἀνυμέναιά τε (στ. 959-62).*

Δηλαδή, ἡ Χρυσόθεμη ἀλγεῖ γιὰ προσωπικούς λόγους κι ὄχι γιὰ τὴν διασάλευση τῆς ἐννομῆς καὶ ἠθικῆς τάξης πού καταγγέλλει ἢ Ἡλέκτρα². Στὴν συνέχεια, ἡ Χρυσόθεμη ὁμολογεῖ ὅτι τὸ δίκιο βρίσκεται μὲ τὸ μέρος τῆς ἀδελφῆς τῆς, τὴν ὅποια, ὡστόσο, συμβουλεύει ν' ἀκολουθήσει τὸ δικό της παράδειγμα, τοῦ συμβιβασμοῦ, τῆς ὑπακοῆς³. Γι' αὐτὴν ὑπάρχει μόνο μιὰ στάση ζωῆς:

*εἰ δ' ἐλευθέραν με δεῖ
ζῆν, τῶν κρατούντων ἐστὶ πάντ' ἀκουστέα (στ. 339-40).*

Παρατηροῦμε ὅτι σκέφτεται ὠφελιμιστικὰ καὶ θέτει τὸ θέμα σὲ ἰδιωτικὰ συμ-

1. Βλ. MacKinnon, σ. 27, Diller, σ. 72, Easterling, «Women», σ. 20.

2. Πβ. Zimmermann, σ. 80.

3. Ἡ Blundell, σ. 158 καὶ σημ. 40, ἐπισημαίνει τὸν ἀπολογητικὸ τόνο τῆς ὁμολογίας τῆς Χρυσόθεμης. Ἐχει θυσιάσει τὸ δίκαιο ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος.

φραζόμενα¹ αλλά δὲν ταυτίζει τὸ δίκαιο μὲ τὸ συμφέρον. Καὶ ἡ Ἰσμήνη ἐξέφρασε μιὰ παρόμοια ἄποψη:

ἔπειτα δ' οὐνεκ' ἀρχόμεσθ' ἐκ κρεισσόνων
καὶ ταῦτ' ἀκούειν κατὰ τῶνδ' ἀγλίονα.

.....

τοῖς ἐν τέλει βεβῶσι πείσομαι (στ. 63-67).

Ὅμως οἱ δύο περιπτώσεις εἶναι διαφορετικές, ὅπως θὰ προσπαθήσω νὰ δείξω. Ἡ Ἰσμήνη δὲν ἀναφέρεται στὸ δίκαιο ἀλλὰ θέτει θέμα ὑπακοῆς στὴν Ἐξουσία, πού τὴν ταυτίζει μὲ τὸν νόμο, καὶ σεβασμοῦ τῶν κοινωνικῶν συμβάσεων. Ἡ Χρυσόθεμη ὁμως ἐπιδεικνύει αὐτοσυγκράτηση καὶ κοσμιότητα, εἶναι ὑπάκοη καὶ συνετή, ὄχι ἐπειδὴ τὸ ἀπαιτεῖ ὁ κοινωνικὸς ὀργανισμὸς τῆς πόλεως καὶ ἡ αἰδώς, οὔτε ἐπειδὴ εἶναι ἀδύνατη ὡς γυναίκα. Τὰ κίνητρα τῆς στάσης πού τηρεῖ μέσα στὸ παλάτι εἶναι τὸ δέος καὶ ἡ ὠφέλεια. Ἐνῶ ἀλγεῖ ἐπὶ τοῖς παροῦσιν, ὅπως λέει, ζεῖ ἀρμονικὰ μὲ τὸ νέο βασιλικὸ ζεῦγος καὶ ἔχει ἐγκαταλείψει τὴν ἀδελφή της:

νῦν δ' ἐν κακοῖς μοι πλεῖν ὑφειμένη δοκεῖ (σ. 335).

Ὅπως ἐπισημάναμε παραπάνω, ὁ ψυχικὸς πόνος ἔφερε σύντομα τὴν Ἰσμήνη κοντὰ στὴν ἀδελφή της (βλ. στ. 540-41:

ἀλλ' ἐν κακοῖς τοῖς σοῖσιν οὐκ αἰσχύνομαι
ξύμπλουν ἐμαυτὴν τοῦ πάθους ποιουμένη.²)

Ὁ ἴδιος πόνος ὀδηγεῖ τὴν Ἀντιγόνη ν' ἀψηφήσει τὸν Κρέοντα³. Στὴν Ἠλέκτρα ὁμως ἡ τακτοποιημένη ζωὴ, ὅπως φαίνεται, ἀντισταθμίζει τὸν πόνο τῆς Χρυσόμεθης:⁴

(Ἠλ.) καλὸς γὰρ οὐμὸς βίωτος ὥστε θαυμάσαι.

(Χρυσ.) ἀλλ' ἦν ἄν, εἰ σύ γ' εὖ φρονεῖν ἠπίστασο. (στ. 393-94).

Τὸ ἀντάλλαγμα τῆς ὑποταγῆς της στὸ νέο βασιλικὸ ζεῦγος τὸ περιγράφει ἡ Ἠλέκτρα:

σοὶ δὲ πλουσία

τράπεζα κείσθω καὶ περιρρεῖτω βίος (στ. 361-62).

Καὶ ἡ ἡρώιδα τοῦ Σοφοκλή χρησιμοποιεῖ τὸ ρῆμα ὑπείκειν (στ. 361) γιὰ νὰ

1. Βλ. καὶ Steiner, σσ. 148 καὶ 145.

2. Τὸ ἐπίθετο ξύμπλους παραπέμπει στὸν κοινὸ βίον, βλ. Zak, σ. 133. Ἀπὸ τὴν ναυτικὴ γλῶσσα ἀντλεῖ τὴν μεταφορὰ της καὶ ἡ Χρυσόθεμη ἀλλὰ ἡ ἀντίληψή της γιὰ τὴν ζωὴ εἶναι διαφορετικὴ.

3. Βλ. Ἄντ. 466 κ.ἐξ., βλ. παραπάνω, σ. 236, σημ. 2. Καὶ στὸν Φιλοκτήτη ὁ ψυχικὸς πόνος ὀδηγεῖ τὸν Νεοπτόλεμο ν' ἀψηφήσει τίς ἐντολές τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ Ὀδυσσεά, βλ. στ. 969-70... οὕτω τοῖς παροῦσιν ἀχθομαι, βλ. καὶ Blundell, «Phusis», σ. 140.

4. Πβ. Blundell, σ. 158, σημ. 38.

δηλώσει ότι, αν αποδεχθεί τις συμβουλές της Χρυσόθεμης, θα υποταγεί στο βασιλικό ζευγος, όπως έχει υποταγεί και η αδελφή της που αντίλλαξε την ελευθερία έκφρασης (πβ. στ. 333-34) με την σωματική ελευθερία· τὰ υλικά αγαθὰ με τὴν ὑποτέλεια¹. Ἡ ἀδελφὴ τῆς Ἡλέκτρας δὲν κρατεῖ τὸ στόμα της κλειστὸ ἀπὸ αἰδῶ και γυναικεία κοσμιότητα ἀλλὰ ἀπὸ τρόμο (βλ. στ. 470-1) γιὰ νὰ μὴν στερηθεῖ τὴν ἀνετη ζωὴ.

Τὸ ρῆμα εἰκειν θὰ χρησιμοποιεῖται και ἡ Χρυσόθεμη προσπαθώντας νὰ νουθετήσῃ τὴν ἀδελφὴ της:

ἀλλ' οὐ διδάσκω· τοῖς κρατοῦσι δ' εἰκαθεῖν (στ. 396),

ἐνῶ στοὺς στίχους ποὺ προηγοῦνται παρουσιάζεται ὡς καιροσκόπος²

(Ἡλ.) καλὸς γὰρ οὐμὸς βλοτος ὥστε θαυμάσαι.

(Χρυσ.) ἀλλ' ἦν ἄν, εἰ σύ γ' εὖ φρονεῖν ἠπίστασο.

Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δύο ἀδελφῶν στὴν πρώτη σκηνὴ τους προσφέρει τὴν δυνατότητα στὸν ποιητὴ νὰ θίξῃ ζητήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τὴν κοινωνία του στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅπως ἦταν ἡ ἀποδοχὴ τοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου και οἱ ἔννοιες τοῦ κέρδους και τοῦ συμφέροντος³.

Στὸ παλαιότερο δράμα, ἡ συμβατικὴ Ἰσμήνη, αἰφνιδιασμένη, θέτει θέμα ὀρίων (τὸ γὰρ / περισσὰ πράσσειν οὐκ ἔχει νοῦν οὐδένα, στ. 67-8). Στὸ νεώτερο δράμα, ἡ πρὸ πολλοῦ, ἐνσυνειδήτα, συμβιβασμένη Χρυσόθεμη ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ πρακτικὰ ἀποτελέσματα:

θυμῶ ματαίω μὴ χαρίζεσθαι κενά (στ. 331)⁴.

Ἡ Ἡλέκτρα βέβαια γνωρίζει τὸ ὄφελος ποὺ θὰ εἶχε ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ της, ὁμως στὴν κλίμακα τῶν ἀξιῶν της τὰ υλικά αγαθὰ δὲν ἔχουν θέση:

τί μοι

κέρδος γένοιτ' ἂν τῶνδε ληξάσῃ γόων.

οὐ ζῶ; κακῶς μὲν, οἶδ', ἐπαρκούντως δ' ἐμοί.

....

ἐγὼ μὲν οὖν οὐκ ἂν ποτ', οὐδ' εἰ μοι τὰ σὰ

1. Βλ. Blundell, σ. 154, σημ. 20, Easterling, «Women», σ. 20, Kitzinger 1991, σ. 309. Ἡ ὑποταγὴ τῆς Χρυσόθεμης ἰσοδυναμεῖ με δουλεία, πβ. Εὐρ. Φοίν. 392 δούλου τόδ' εἶπας, μὴ λέγειν ἄ τις φρονεῖ, Δημόκριτος 68 B 226 D.-K. οἰκίον ἐλευθερίας παρησίη. Ἡ παρησία εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐλευθερίας, τοῦ αὐτοσεβασμοῦ και τῆς δημοκρατίας, βλ. Mastronarde, σ. 259.

2. Βλ. και Winnington-Ingram 1983, σ. 237.

3. Βλ. Kells, *Electra*, σ. 105, Kells 1986, σσ. 157-58, πβ. Garner, σσ. 15κ., Adkins 1972, σσ. 136 κ.έξ., de Wet, σσ. 27-8, 35.

4. Στὴν Ἡλέκτρα εἶναι ὁ Χορὸς ποὺ θέτει θέμα ὀρίων:

πρὸς δ,τι σὺ τῶν ἔνδον εἰ περισσὰ (στ. 155).

Και τῆς συστήνει νὰ δώσει τόπο στὴν ὀργή: τάδε -... - τλάθι (στ. 219-20).

μέλλοι τις οἴσειν δῶρ', ἐφ' οἷσι νῦν χλιδᾶς,
τούτοις ὑπεικάθοιμι (στ. 352-61).

Ἡ Ἡλέκτρα δὲν ἀγωνίζεται γιὰ τὸ προσωπικό της συμφέρον. Ἡ διαμάχη μὲ τὴν ἀδελφή της ἀφορᾷ στοὺς τρόπους τοῦ βίου (πβ. στ. 397, 344)¹. Ἐνῶ ἡ Ἰσμήνη, ὡς συμβατική γυναίκα, δὲν εἶχε τὸ σθένος νὰ περιφρονήσει τὴν πόλιν, ἐπειδὴ φοβόταν τὴν δημόσια ἀποδοκιμασία καὶ τὸν θάνατο, ἡ Χρυσόθεμη δὲν ἔχει τὸ σθένος νὰ ἀντισταθεῖ στὸ διεφθαρμένο βασιλικὸ ζεῦγος, κι ἔτσι ὑποκρίνεται, ἐπειδὴ δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ στερηθεῖ τὶς ἀνέσεις της. Φθάνει μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ ἀνατρέπει τὸ δίκαιο ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος:²

καίτοι τὸ μὲν δίκαιον οὐχ ἧ' γὰρ λέγω,
ἀλλ' ἧ σὺ κρίνεις. εἰ δ' ἔλευθέραν με δεῖ
ζῆν, τῶν κρατούντων ἐστὶ πάντ' ἀκουστέα.
(στ. 338-40).

Ἡ γλῶσσα τῶν δύο συμβατικῶν ἡρώιδων διαφέρει: ἡ Χρυσόθεμη δὲν προβάλλει ὡς δικαιολογία τῆς ὑπακοῆς της τὴν ἐξαρτημένη θέση τῆς γυναίκας μέσα στὴν κοινωνία (πβ. Ἄντ. 61-64) καὶ δείχνει ἰκανοποιημένη ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της³. Ἡ Ἰσμήνη ὁμῶς δηλώνει ὅτι θὰ ὑπακούσει στὸν ἡγεμόνα, ἐπειδὴ βιάζεται. Ἡ ἔννοια τοῦ καταναγκασμοῦ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ λόγια τῆς Χρυσόθεμης· ἀντίθετα, τὴν ἐπικαλεῖται ἡ Ἡλέκτρα γιὰ τὴν δική της συμπεριφορά, ἀφοῦ διαθέτει ἐσωτερικὴ αἰδῶ (στ. 256, 620). Τὴν Χρυσόθεμη κινοῦν οἱ συμβατικὲς ἀνθρώπινες ἀνάγκες γιὰ μιὰ τακτοποιημένη ζωὴ. Γι' αὐτὴν ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ δὲν ἔχει ἠθικὸ περιεχόμενο ἀλλὰ ὠφελιμιστικὸ⁴.

Ἡ Ἰσμήνη χρησιμοποιεῖ τὴν γλῶσσα τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας τῆς περίκλειας ἐποχῆς· ἡ γλῶσσα τῆς Χρυσόθεμης ἀπηχεῖ τὸ πνεῦμα τῆς μετὰ τὸν Περικλῆ ἐποχῆς, τῆς ἠθικῆς σχετικοκρατίας καὶ παρακμῆς⁵. Ἀνάμεσα

1. Βλ. καὶ Diller, σ. 75, Woodard I, σσ. 181-82, Reinhardt, σσ. 143-44, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι ἡ ἀντίθεση στὴν Ἡλέκτρα εἶναι βαθύτερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη στὴν Ἄντιγόνη.

2. Ὅπως σημειώνει ὁ Torrance, σ. 311, αὐτὸ τὸ στοιχεῖο διαφοροποιεῖ τὴν Χρυσόθεμη ἀπὸ τὴν Ἰσμήνη: ἐνῶ παραδέχεται ὅτι τὸ δίκιο βρίσκεται μὲ τὸ μέρος τῆς Ἡλέκτρας, πιστεύει ὅτι πρέπει νὰ ὑπακούει τοὺς κρατοῦντες. Μὲ τὴν στάση της ἡ Χρυσόθεμη προσδίδει σχετικὴ ἀξία στὸ δίκαιο, βλ. καὶ Minadeo, σ. 119. Ἄλλωστε, τὸ δράμα διδάχθηκε στὴν ἐποχὴ τῆς σχετικοκρατίας, βλ. καὶ Lucas, σσ. 123, 127. Ὁ Finley, Jr. 1938, παραθέτει παραδείγματα ἐπιχειρημάτων ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ ὁμιλητὲς στὴν Ἱστορία τοῦ Θουκυδίδη καὶ στίς τραγωδίαις τοῦ Εὐριπίδη, στὰ ὁποῖα τὸ συμφέρον περιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου ἢ τὸ δίκαιον ἀναιρεῖται ἀπὸ τὸ συμφέρον. Πρόκειται γιὰ τρόπους ἐπιχειρηματολογίας διαδεδομένους κατὰ τὴν μετὰ τὸν Περικλῆ ἐποχὴ, βλ. σσ. 33 καὶ 50.

3. Βλ. Brown, σ. 8.

4. Βλ. Kirkwood, σ. 240.

5. Βλ. de Wet, σσ. 23, 28, Kells, *Electra*, σ. 240, Guthrie, σ. 94.

στις έπιπτώσεις του πολέμου που αναφέρει ο Θουκυδίδης (3.82.4) ήταν και η έξής: και την είωθυϊαν άξιωσιν τών ονομάτων ές τά έργα άντήλλαξαν τή δικαιοσύει. τόλμα μέν γάρ άλόγιστος άνδρεία φιλέταιρος ένομισθη, μέλλησις δέ προμηθής δειλία εύπρεπής, τό δέ σῶφρον του άνάνδρου πρόσχημα, και τό πρός άπαν ξυνετόν έπί πάν άργόν¹. Έτσι και στην 'Ηλέκτρα, ή Χρυσόθεμη άξιολογει την στάση της με νέα κριτήρια: ονομάζει την ύποταγή της έλευθερία. Κι ένῶ ή 'Ισμήνη έξέφρασε την εκτίμησή της για την 'Αντιγόνη και την επιλογή της, ή Χρυσόθεμη άπορρίπτει ολοκληρωτικά την στάση της αδελφής της, έπειδή δέν είναι κερδαλέα, μολονότι την χαρακτηρίζει δίκαιη. Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου τό κέρδος και τό συμφέρον ύποκατέστησαν τις παλαιές, παραδοσιακές άξιες, βλ. Θουκ. 2.53.3 και τό μέν προσταλαιπωρείν τῷ δόξαντι καλῷ οὐδεις πρόθυμος ήν, άδηλον νομίζων ει πριν έπ' αυτό έλθειν διαφθαρήσεται· ότι δέ ήδη τε ήδὺ πανταχόθεν τε ές αυτό κερδαλέον, τουτο και καλόν και χρήσιμον κατέστη, 5.90 ΜΗΛ. 'Ηι μέν δή νομίζομέν γε, χρήσιμον (άνάγκη γάρ, έπειδή ύμεις οὕτω παρὰ τό δίκαιον τό ξυμφέρον λέγειν υπέθεσθε) μη καταλύειν ύμās τό κοινόν αγαθόν, αλλά τῷ αiei έν κινδύνῳ γιγνομένῳ είναι τὰ εικότα και δίκαια, και τι και έντός του άκριβοῦς πείσαντά τινα ώφεληθῆναι. και πρός ύμῶν οὐχ ήσσον τουτο, ὅσω και έπί μεγίστη τιμωρίᾳ σφαλέντες άν τοις άλλοις παράδειγμα γένοισθε· βλ. και 5.91.2.

Την 'Ηλέκτρα, όπως και την 'Αντιγόνη, την κινεί πρωτίστως ένας φυσικός νόμος, βλ. 'Ηλ. στ. 237-38, 'Αντ. στ. 45-6, 48². 'Η Χρυσόθεμη, όπως και ή 'Ισμήνη αρχικά, συμπεριφέρεται αντίθετα προς τον φυσικό νόμο και σύμφωνα με τον ανθρώπινο. Τά νόμιμα όμως που ακολουθεϊ ή Χρυσόθεμη είναι νεωτερικά. 'Η άπαίτηση είκειν τοις κρείσσοσι που έγινε επίκαιρη στα κρίσιμα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, διέπει άκριβῶς την στάση της Χρυσόθεμης³. 'Η άπαίτηση αυτή μας παραπέμπει ειδικά στον Διάλογο των Μηλίων, Θουκ. 5.101: ΑΘ. Οὐκ, ήν γε σωφρόνως βουλευήσθε· οὐ γάρ περι άνδραγαθίας ο άγών από του ίσου ύμιν, μη αισχύνην όφλειν, περι δέ σωτηρίας μάλλον ή βουλή, προς τους κρείσσονας πολλῶ μη άνθίστασθαι. 'Η Χρυσόθεμη συνδέει την ύποταγή με τό προσωπικό συμφέρον. Και ή κυνική προσευχή της Κλυταιμνήστρας⁴ να έχει γύρω της υπάκουα παιδιά, στα όποια, βέβαια,

1. Βλ. Finley, Jr. 1938, σσ. 50-51.

2. Βλ. Winnington-Ingram 1980, σ. 338, Woodard II, σ. 214, Segal 1981, σ. 155.

3. Μολονότι ή Χρυσόθεμη θέτει τό θέμα σε υλιωτικά συμφραζόμενα, ή 'Ηλέκτρα έχει μιá πολιτική πλευρά που εκτείνεται πέρα από τον οικογενειακό χώρο, βλ. Blundell, σσ. 154-55.

4. 'Η προσευχή της καταδεικνύει τον άτομικιστικό χαρακτήρα του συμφέροντος του κρείσσονος:

άλλ' ὠδέ μ' αiei ζῶσαν άβλαβεί βίῳ
 δόμους 'Ατρείδῶν σκήπτρά τ' άμφέπειν τάδε,
 φίλοισί τε ξυνοῦσαν οίς ένειμι νῦν...

συγκαταλέγει την Χρυσόθεμη (στ. 653-54), καθιστά έκδηλο ότι η έκουσια υποταγή των *ἡσσόνων* στους *κρείσσονας* αποβαίνει πρὸς ὄφελος καὶ τῶν δύο, βλ. Θουκ. 1.8.3 *ἐφιέμενοι γὰρ τῶν κερδῶν οἷ τε ἡσσους ὑπέμενον τὴν τῶν κρεισσόνων δουλείαν, οἷ τε δυνατώτεροι περιουσίας ἔχοντες προσεποιούντο ὑπηκόους τὰς ἐλάσσους πόλεις, 5.91.2 - 92 ΑΘ.* ὡς δὲ ἐπ' ὠφελία τε πάρεσμεν τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς καὶ ἐπὶ σωτηρία νῦν τοὺς λόγους ἐροῦμεν τῆς ὑμετέρας πόλεως, ταῦτα δηλώσομεν, βουλόμενοι ἀπόνως μὲν ὑμῶν ἄρξαι, χρησίμως δ' ὑμᾶς ἀμφοτέροις σωθῆναι. ΜΗΛ. Καὶ πῶς χρήσιμον ἂν ξυμβαίῃ ἡμῖν δουλεῦσαι, ὡσπερ καὶ ὑμῖν ἄρξαι;

Στὸ τέλος τοῦ ἐπεισοδίου ἡ Χρυσόθεμη δέχεται νὰ δράσει σύμφωνα μὲ τις ὑποδείξεις τῆς Ἡλέκτρας καὶ τοῦ Χοροῦ. Ὡστόσο, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἐλεύθερη, ὅπως πιστεύει, κάνει ἐκκληση γιὰ μυστικότητα (βλ. παραπάνω, σ. 240). Ἡ ἐκκληση τῆς Ἰσμήνης γιὰ μυστικότητα ἔδειχνε ἔλλειψη πολιτικῆς συνείδησης, τῆς Χρυσόθεμης δείχνει τὴν ὑποκρισία της μέσα στὸ παλάτι μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιβιώσει: ἐδῶ δέχεται νὰ δράσει, νὰ ἐφαρμόσει τὸ δίκαιο, ἐπειδὴ αἰσθάνεται σχετικὴ ἀσφάλεια¹, πβ. Θουκ. 5.107 ΑΘ. *Οὐκὼν οἴεσθε τὸ ξυμφέρον μὲν μετ' ἀσφαλείας εἶναι, τὸ δὲ δίκαιον καὶ καλὸν μετὰ κινδύνου δρᾶσθαι.* Στὸ σημεῖο αὐτὸ γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἡρώιδα τοῦ Σοφοκλή ἀδυνατεῖ νὰ ζήσει σύμφωνα μὲ τὰ ἠθικὰ κριτήριά της², ὑπονομεύοντας ἔτσι τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου: ὁ τρόμος καὶ τὸ προσωπικὸ συμφέρον τὴν ὀδηγοῦν στὸν συμβιβασμὸ ἀλλ' ὄχι καὶ στὴν ἀποδοχή.

Στὴν πρώτη σκηνή της ἡ Χρυσόθεμη παρουσιάζεται προικισμένη μὲ τὴν συμβατικὴ σύνεση ποὺ τὴν ἐμποδίζει νὰ ἀντισταθεῖ στοὺς σφετεριστὲς τοῦ οἴκου καὶ τοῦ θρόνου, ὄχι ἐπειδὴ τὸ ἀπαιτοῦν οἱ κοινωνικὲς συμβάσεις, ἀλλὰ ἐπειδὴ σκέφτεται τὰ πρακτικὰ ἀποτελέσματα. Τὴν στάση της αὐτὴ δὲν τὴν καθορίζει ἡ δημοκρατικὴ ἰδεολογία ἀλλὰ ἡ ἰδεολογία τῆς Δύναμης ποὺ ἐπιβάλλεται στοὺς ἀδύνατους, πβ. Γοργίας, *Ἑλένης ἐγκώμιον 6: πέφυκε γὰρ οὐ τὸ κρείσσον ὑπὸ τοῦ ἡσσονος κωλύεσθαι, ἀλλὰ τὸ ἡσσον ὑπὸ τοῦ κρείσσονος ἄρχεσθαι καὶ ἄγεσθαι.* Ἐπὶ πλέον, ἡ γλῶσσα τῆς Χρυσόθεμης ἀπηχεῖ τὸν ὠφελιμισμὸ τῆς μετὰ τὸν Περικλῆ ἐποχῆς.

Ὅταν θὰ ἐμφανισθεῖ ἐκ νέου στὴν σκηνή ἡ Χρυσόθεμη, στὸ Γ' ἐπεισόδιο³, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ πατέρα της ὅπου βρῆκε τις προσφορὲς τοῦ Ὀρέστη, θὰ ἔχει ἐγκαταλείψει τὴν συμβατικὴ γυναικεία· κοσμιότητα κυριευμένη καθὼς εἶναι ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς χαρᾶς:

*ὕφ' ἡδονῆς τοι, φιλτάτη, διώκομαι
τὸ κόσμιον μεθεῖσα σὺν τάχει μολεῖν (στ. 871-2).*

1. Βλ. Blundell, σ. 160.

2. Βλ. Blundell, σ. 158.

3. Ἡ στὸ Β' ἐπεισόδιο· δὲν ὑπάρχει συμφωνία γιὰ τὸ τέλος τοῦ Β' ἐπεισοδίου.

Γρήγορα όμως την χαρά και την έλπίδα θα διαδεχθεί η λύπη, που όμως δεν θα σταθεί ικανή να φέρει την Χρυσόθεμη κοντά στην αδελφή της και να προτιμήσει ακόμη και να πεθάνει μαζί της¹. Σε τούτη την σκηνή, που ουσιαστικά αντιστοιχεί στην προλογική σκηνή της *'Αντιγόνης*, η *'Ηλέκτρα* θα ζητήσει από την συμβατική αδελφή της να δράσουν από κοινού και να επιχειρήσουν να δολοφονήσουν τον Αίγισθο. Στην ρήση της η *'Ηλέκτρα* κάνει έκκληση στο δίκαιο και την τιμή και ταυτίζει το συμφέρον με το δίκαιο. *'Η Χρυσόθεμη* αρνείται να συμπράξει, στο όνομα της σύνεσης², και ως πρώτο επίχειρημα προβάλλει την σωματική αδυναμία των γυναικών:

οὐκ εἰσορᾶς; γυνὴ μὲν οὐδ' ἀνὴρ ἔφυς,
σθένεις δ' ἔλασσον τῶν ἐναντίων χερί (στ. 997-8).

Και πάλι σκέφτεται πρακτικά: δεν θέτει θέμα κοινωνικών συμβάσεων σαν την *'Ισμήνη*. Το κίνητρό της είναι η σωτηρία: είναι βέβαιη ότι θα χάσουν την ζωή τους, αν μαθευτεί η πρόταση της *'Ηλέκτρας*:

ὄρα κακῶς πράσσετε μὴ μείζω κακὰ
κτησώμεθ', εἴ τις τούσδ' ἀκούσεται λόγους.
λύει γὰρ ἡμᾶς οὐδὲν οὐδ' ἐπωφελεῖ
βάξιν καλὴν λαβόντε δυσκλεῶς θανεῖν (στ. 1003-6).

'Η 'Ισμήνη χαρακτηρίσε ατιμωτικό τον θάνατο που τις περίμενε, επειδή πίστευε ότι την πράξη τους, την παράβαση δηλαδή του νόμου, θα αποδοκίμαζε η πόλις. *'Η Χρυσόθεμη* παραδέχεται ότι η απόπειρα δολοφονίας του Αίγισθου θα είναι πράξη άξια του κοινωνικού επαίνου, όπως υποστήριξε προηγουμένως η *'Ηλέκτρα*, αλλά αυτό δεν θα τις ωφελήσει, αφού θα χάσουν την ζωή τους. Και χαρακτηρίζει τον βέβαιο θάνατό τους δυσκλεή, με μιάν αντίφαση που οφείλεται στην διαφορετική αντίληψη που έχει για την ζωή όχι μόνον από την *'Ηλέκτρα* αλλά και από την *'Ισμήνη*. *'Η Χρυσόθεμη* δεν λογαριάζει τον δημόσιο αντίκτυπο αλλά τα πρακτικά αποτελέσματα³. Άξιο προσοχής είναι ότι δεν διαφωνεί με την ήθικη ή πολιτική πλευρά της πρότασης της αδελφής της⁴. Θεωρεί όμως τον θάνατο μείζον κακόν, ενώ η *'Ηλέκτρα* δεν πιστεύει ότι υπάρχουν μείζονα δεινά από αυτά που βιώνει (στ. 376-7, 821-2). Έξ άλλου, την φράση *κακῶς πράσσειν* χρησιμοποίησε και η *'Ισμήνη* για να δικαιολογήσει την υπέρ-

1. Πβ. και Kirkwood, σ. 139.

2. Όπως σημειώνει ο Machin, σ. 493, σημ. 475, η άρνηση της *'Ισμήνης* στην πρόταση της *'Αντιγόνης* ήταν θεμελιωμένη σε ισχυρά επίχειρήματα, η άρνηση της *Χρυσόθεμης* όμως δεν είναι.

3. Βλ. και Winnington-Ingram 1980, σ. 240, σημ. 75.

4. Βλ. Gardiner, *Chorus*, σ. 154. *'Η Χρυσόθεμη* θέλει να παραμείνουν τα πράγματα ως έχουν, βλ. Woodard II, σ. 200.

βαση τῆς σύνεσης (στ. 564)¹. Τὴν Χρυσόθεμη, ἀντίθετα, ἡ δυστυχία τὴν ὀδηγεῖ στὴν σύνεση. Καὶ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ κάνει ἐκκλήση στὴν ἀδελφή της:

σθένουσα μηδὲν τοῖς κρατοῦσιν εἰκαθεῖν (στ. 1014).

Καὶ πάλι σκέφτεται ὠφελιμιστικὰ καὶ πρακτικὰ, ἀπηχώντας τὴν ἰδεολογία τῆς Δύναμης, βλ. Θουκ. 5.101 (βλ. παραπάνω, σ. 242), καὶ 5.89... ἐπισταμένους πρὸς εἰδότας ὅτι δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπείῳ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προύχοντες πράσσουσι καὶ οἱ ἀσθενεῖς ξυγχωροῦσιν. Ἡ Χρυσόθεμη ζεῖ σὲ καθεστῶς τρόμου. Τὴν τρομάζει ἡ πιθανότητα νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ συνωμοτικὴ συνομιλία τῆς ὑπονομεύοντας ἔτσι τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου: ἐδῶ τιμωρεῖται καὶ ὁ λόγος, ὄχι μόνον τὸ ἔργον, βλ. καὶ στ. 1011-12:

καὶ τὰ μὲν λελεγμένα

ἄρρητ' ἐγὼ σοι κάτελῆ φυλάξομαι.

Ἡ Χρυσόθεμη θέλει νὰ ζήσει καὶ νὰ ἐπιβιώσει στὴν νέα τάξη πραγμάτων καὶ μὴν ἔχει ἐξασφαλίσει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν τιμὴ, ὅπως τὰ ἐννοεῖ ἡ Ἡλέκτρα:

ὡς ἐγὼ μόνῃ

οὐκ ἂν δυοῖν ἡμαρτον· ἢ γὰρ ἂν καλῶς

ἔσωσ' ἐμαυτήν, ἢ καλῶς ἀπωλόμην (στ. 1319-21).

Ἡ Χρυσόθεμη ὁμῶς ὀρίζει διαφορετικὰ τὴν σωτηρία, ὡς τὸ ἀντίθετο τοῦ θανάτου. Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι συμβουλεύουν τοὺς Μηλίους νὰ σώσουν τὴν πόλιν τους ἀπὸ τὴν καταστροφὴ μὲ τὴν ὑποταγὴ τους σ' αὐτούς, ἐνῶ οἱ Μηλῖοι ἐννοοῦν ὡς σωτηρία τῆς πόλεως τους τὴν διατήρηση τῆς ἐλευθερίας της², βλ. Θουκ. 5.87 ΑΘ.: *Εἰ μὲν τοίνυν ὑπονοίας τῶν μελλόντων λογιούμενοι ἢ ἄλλο τι ξυνήκατε ἢ ἐκ τῶν παρόντων καὶ ὧν ὁρᾶτε περὶ σωτηρίας βουλεύσοντες τῇ πόλει, πανοίμεθ' ἂν εἰ δ' ἐπὶ τοῦτο, λέγοιμεν ἂν.* 5.91.2 ΑΘ. ὡς δὲ ἐπ' ὠφελία τε πάρεσμεν τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς καὶ ἐπὶ σωτηρία νῦν τοὺς λόγους ἐροῦμεν τῆς ὑμετέρας πόλεως, ταῦτα δηλώσομεν, βουλόμενοι ἀπόνως μὲν ὑμῶν ἄρξαι, χρησίμως δ' ὑμᾶς ἀμφοτέροις σωθῆναι. 5.101 ΑΘ. οὐ γὰρ περὶ ἀνδραγαθίας ὁ ἀγὼν ἀπὸ τοῦ ἴσου ὑμῖν, μὴ αἰσχύνῃν ὀφλεῖν, περὶ δὲ σωτηρίας μᾶλλον ἢ βουλή, πρὸς τοὺς κρείσσονας πολλῶ μὴ ἀνθίστασθαι. 5.102 ΜΗΛ. καὶ ἡμῖν τὸ μὲν εἶξαι εὐθύς ἀνέλπιστον, μετὰ δὲ τοῦ δρωμένου ἔτι καὶ στήναι ἐλπίς

1. οὐ γὰρ ποτ', ὄναξ, οὐδ' ὅς ἂν βλάστη μένει
νοῦς τοῖς κακῶς πράσσουσιν, ἀλλ' ἐξίσταται

Πβ. καὶ τὰ λόγια τῆς Ἡλέκτρας:

ἐν οὖν τοιοῦτοις οὔτε σωφρονεῖν, φίλαι,
οὔτ' εὐσεβεῖν πάρεστιν· ἀλλ' ἐν τοῖς κακοῖς
πολλή 'στ' ἀνάγκη κάπιτηδεύειν κακά. (στ. 307-9)

2. Βλ. καὶ Finley, Jr. 1938, σ. 57.

ὀρθῶς. Τὴν θέση τῶν Μηλίων δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐνστερνισθεῖ ἡ Χρυσόθεμη. Γι' αὐτὸ καὶ λέει στὴν ἀδελφὴ της:

ἀλλ' ἔστιν ἔνθα χὴ δίκη βλάβην φέρει (στ. 1042).

Ἡ Χρυσόθεμη ἀποσυνδέει τὸ συμφέρον ἀπὸ τὸ δίκαιον¹ καὶ γι' αὐτὸ ἀπορρίπτει ὀλοκληρωτικὰ τὴν στάση ζωῆς τῆς ἀδελφῆς της τὴν ὁποία καὶ χαρακτηρίζει *ἐξαμαρτίαν*, βλ. στ. 1039-4. Ἐνῶ ἡ Ἴσμήνη ἐκφράζει τὸν θαυμασμό της γιὰ τὴν Ἀντιγόνη τὴν στιγμή πού χωρίζουν, στὸ τέλος τοῦ προλόγου, κι ἀργότερα θὰ χαρακτηρίσει καὶ τὴν δική της στάση *ἐξαμαρτίαν* (βλ. παραπάνω, σ. 234), ἡ Χρυσόθεμη ἀφήνει τὴν ἀδελφὴ της μὲ λόγια ἐπιτιμητικὰ (στ. 1055-57). Καὶ ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Ἴσμήνη, ἡ ἀδελφὴ τῆς Ἡλέκτρας δὲν βλάπτεται δι' ἀλήθειαν (βλ. παραπάνω, σσ. 234-35): σύμφωνα μὲ τὰ συμφραζόμενα, ἡ δίκη φέρει βλάβην διὰ δόξαν, ἀλλ' ὄχι ἐκ μέρους τῆς κοινωνίας. Βλ. καὶ τὰ τελευταῖα λόγια της στὸ Α' ἐπεισόδιο, βλ. παραπάνω, σ. 243.

Ἐγινε, πιστεύω, φανερό ὅτι οἱ δύο συμβατικές ἀδελφές τοῦ σοφοκλείου θεάτρου ἔχουν διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν συμβατικὴ σύνεση. Ἡ Ἴσμήνη μάλιστα τὴν ἐγκαταλείπει λυγισμένη ἀπὸ τὸν πόνο, ἐνῶ ἡ Χρυσόθεμη παραμένει «συνετή»², ἀφοῦ ἡ ἀντίληψή της γιὰ τὴν ζωὴ διαφέρει ὄχι μόνον ἀπὸ τῆς Ἡλέκτρας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς Ἴσμήνης. Ὁ ρόλος τῶν δύο συμβατικῶν ἡρώιδων εἶναι ἰδιαίτερος σημαντικός, διότι φωτίζει τὸ νόημα τῶν δραμάτων ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρά: στὸ παλαιότερο δράμα ἡ σύνεση τῆς Ἴσμήνης ὑπονομεύει τὴν δημοκρατικὴν ἰδεολογία, στὸ νεώτερο δράμα ἡ σύνεση τῆς Χρυσόθεμης ὑπονομεύει τὴν ἰδεολογία τῆς Δύναμης τὴν ὁποία βίωσαν οἱ Ἕλληνες στὴν διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Στὴν Ἀντιγόνη ἡ Ἴσμήνη καθιστᾷ ἐκδηλὴ τὴν δύναμη τοῦ ἀνθρώπινου συναισθήματος ἔναντι τῶν κοινωνικῶν συμβάσεων, στὴν Ἡλέκτρα ἡ Χρυσόθεμη καθιστᾷ ἐκδηλὴ τὴν δύναμη τοῦ προσωπικοῦ συμφέροντος ἔναντι τοῦ δικαίου καὶ τῆς τιμῆς. Ἀλλὰ ἡ Ἴσμήνη εἶναι συμβατικὴ, ἐπειδὴ αὐτὸ ἀπαιτεῖ ἡ πόλις· ἡ Χρυσόθεμη, ἐπειδὴ αὐτὸ τῆς δίδαξαν οἱ κρατοῦντες³ (βλ. καὶ στ. 343-44, 358:

1. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τῆς Χρυσόθεμης ἐξοργίζει τὴν Ἡλέκτρα:
τούτοις ἐγὼ ζῆν τοῖς νόμοις οὐ βούλομαι (στ. 1043),

βλ. καὶ Campbell, *Electra*, σ. 204.

2. Βλ. καὶ Jouan, σ. 271. Γιὰ τὸν λειτουργικὸ ρόλο τῆς Χρυσόθεμης βλ. καὶ Said, σσ. 320 κ.εξ.

3. Γιὰ τὸ θέμα τῆς παιδείας διὰ τῆς συνναστροφῆς καὶ μιμήσεως, πού ἀπασχόλησε τὴν σκέψη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς καὶ ὑποδηλώνεται ἀπὸ τοὺς στίχους τῆς Ἡλέκτρας, βλ. Ἀντιφῶν 87 B 62 D.-K. οἷον τις ἀν τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας συνῆ, τοιοῦτον ἀνάγκη γενέσθαι καὶ αὐτὸν τοὺς τρόπους, Δημόκριτος 68 B 184 D.-K. φαύλων ὁμιλίη συνεχῆς ἔξιν κακίης συναίξει, βλ. Rose, σ. 89, σημ. 85.

(Ἡλ.) ἅπαντα γάρ σοι τὰ μὰ νουθετήματα
 κείνης διδακτά, κούδὲν ἐκ σαντῆς λέγεις.

....

ἔργω δὲ τοῖς φονεῦσι τοῦ πατρὸς ξύνει).

Στὴν Ἡλέκτρα ὑποδηλώνεται ἡ ἀκραία καὶ ἀτομικιστικὴ πλευρὰ τῆς ἀντί-
 θεσης φύσεως-νόμου πού ὑποστήριζαν ὁ Καλλικλῆς, ὁ Θρασύμαχος, καὶ οἱ
 Ἀθηναῖοι στὸν Διάλογο τῶν Μηλίων: τὸ φυσικὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου. Ὅμως
 ἡ ἴδια ἢ Χρυσόθεμη ἀποσυνδέει τὸ δίκαιο ἀπὸ τὸ συμφέρον, καὶ τελικῶς ὑπη-
 ρετεῖ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον, ἔχοντας θυσιάσει τὴν ἐλευθερία της καὶ
 τὴν τιμὴ της.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adams: S. M. Adams, «The Antigone of Sophocles», *Phoenix* 9 (1955) 47-62.
- Adkins 1972: A. W. H. Adkins, *Moral values and political behaviour in ancient Greece*, London 1972.
- Bayfield: M. A. Bayfield, *The Antigone of Sophocles*, London 1902.
- Blundell: M. W. Blundell, *Helping friends and harming enemies. A study in Sophocles and Greek ethics*, C.U.P. 1989.
- Blundell, «Phusis»: M.W. Blundell, «The phusis of Neoptolemus in Sophocles' *Philoctetes*», *G&R* 35 (1988) 137-148.
- Braun: R.E. Braun, *Sophocles Antigone*, O.U.P. 1974.
- O'Brien: J.V.O' Brien, *Guide to Sophocles' Antigone*, London and Amsterdam 1978.
- Brown: A.L. Brown, *Sophocles: Antigone*, Aris & Phillips 1987.
- Cairns: D.L. Cairns, *Aidos. The psychology and ethics of honour and shame in ancient Greek literature*, Oxford 1993.
- Campbell, *Electra*: L. Campbell, *Sophocles. The plays and fragments*, Vol. II, Oxford 1881.
- Diller: H. Diller, «Über das Selbstbewusstsein der sophokleischen Personen», *WS* 69 (1956) 70-85.
- Easterling, «Character»: P. E. Easterling, «Character in Sophocles», *G&R* 24 (1977) 121-29.
- Easterling, «Women»: P. E. Easterling, «Women in tragic space», *BICS* 34 (1987) 15-26.
- Ehrenberg: V. Ehrenberg, *Sophocles and Pericles*, Oxford 1954.

- Finley, *Politics*: M.I. Finley, *Politics in the ancient world*, Cambridge 1983.
- Finley, Jr. 1938: J. H. Finley, Jr., «Euripides and Thucydides», *HSPh* 49 (1938) 23-68.
- Finley, Jr. 1967: J. H. Finley, Jr., *Three essays on Thucydides*, Cambridge, Mass. 1967.
- Foley 1995: H. Foley, «Tragedy and democratic ideology. The case of Sophocles' *Antigone*», στó: B. Goff (ed.), *History, Tragedy, Theory. Dialogues on Athenian Drama*, Austin 1995, σσ. 131-150.
- Foley 1996: H. Foley, «Antigone as moral agent», στó: M.S. Silk (ed.), *Tragedy and the tragic. Greek theatre and beyond*, Oxford 1996, σσ. 49-73.
- Gardiner: M.M. Gardiner, *Φύσις and Νόμος in the plays of Sophocles*, PhD Harvard University 1973, Summary *HSPh* 79 (1975) 359-61.
- Gardiner, *Chorus*: C.P. Gardiner, *The Sophoclean chorus. A study of character and function*, Iowa City 1987.
- Garner: R. Garner, *Law and society in classical Athens*, London and Sydney 1987.
- Gellie: G. Gellie, *Sophocles, A reading*, Melbourne 1972.
- Goheen: R.F. Goheen, *The imagery of Sophocles' Antigone*, Princeton 1951.
- Goldhill: S. Goldhill, *Reading Greek tragedy*, C.U.P. 1986.
- Guthrie: W.K.C. Guthrie, *The Sophists*, Cambridge 1971.
- Hogan: J.C. Hogan, «The protagonists of the *Antigone*», *Arethusa* 5 (1972) 93-100.
- Hornblower, Vol. I: S. Hornblower, *A commentary on Thucydides*, Vol. I, Oxford 1991.
- Jaeger, *Παιδεία Α'*: W. Jaeger, *Παιδεία. Ἡ μόρφωσις τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀνθρώπου* (μετάφρ. Γ. Π. Βέρροιος, Τόμ. Α', Ἀθήναι 1968).
- Jebb, *Antigone*: R.C. Jebb: *Sophocles. The plays and fragments. Vol. III Antigone*, Cambridge 21900.
- Johnson: P. J. Johnson, «Woman's third face: A psycho/social reconsideration of Sophocles' *Antigone*», *Arethusa* 30 (1997) 369-98.
- Jouan: F. Jouan, «Trois contre-héros chez Sophocle: Chrysothémis, Teucer, Créon», στó: A. Machin - L. Pernée (edd.), *Sophocle. Le texte, les personnages*, Actes du colloque international d' Aix-en-Provence, Janvier 1992, Aix-en-Provence 1993. σσ. 269-284.
- Kamerbeek, *Antigone*: J. C. Kamerbeek, *The plays of Sophocles. Part III Antigone*, Leiden 1978.

- Kells, *Electra*: J.H. Kells, *Sophocles Electra*, Cambridge 1973.
- Kells 1986: J. H. Kells, «Sophocles' Electra revisited», στο; J. H. Betts, J. T. Hooker, J. R. Green (edd.), *Studies in honour of T. B. L. Webster I*, Bristol Classical Press 1986, σσ. 153-160.
- Kirkwood: G. M. Kirkwood, *A study of Sophoclean drama*, Ithaca, New York, 1958.
- Kitto: H.D.F. Kitto, *Ἡ ἀρχαία ἑλληνική τραγωδία* (μετάφρ. Λ. Ζενάκος, Ἀθήνα 1968).
- Kitzinger: M. R. Kitzinger, *Stylistic methods of characterization in Sophocles' Antigone*, PhD Stanford University 1976.
- Kitzinger 1991: R. Kitzinger, «Why mourning becomes Electra», *ClAnt* 10 (1991) 298-327.
- Knox 1964: B. M. W. Knox, *The heroic temper. Studies in Sophoclean tragedy*, Berkeley and Los Angeles 1964.
- Knox 1983: B.M.W. Knox, «Sophocles and the polis», *Entretiens Hardt* 29 (1983) 1-37.
- W. και A. Lane: W. J. Lane - A. M. Lane, «The politics of Antigone», στο: J. P. Euben (ed.), *Greek tragedy and political theory*, Berkeley - Los Angeles - London 1986, σσ. 162-182.
- Leinieks: V. Leivieks, *The plays of Sophokles*, Amsterdam 1982.
- Lesky 1964: A. Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας* (μετάφρ. Ἀ. Γ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη 1964).
- Lesky 1987: A. Lesky, *Ἡ τραγική ποίηση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* (μετάφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης, Τόμ. Α', Ἀθήνα 1987).
- Levy: C. S. Levy, «Antigone's motives: a suggested interpretation», *TAPhA* 94 (1963) 137-44.
- Lloyd - Jones, *Justice*: H. Lloyd - Jones, *The justice of Zeus*, Berkeley, Los Angeles, London 1983.
- Lucas: D. W. Lucas, *The Greek tragic poets*, Aberdeen 1959.
- Machin: A. Machin, *Cohérence et continuité dans le théâtre de Sophocle*, Québec 1981.
- MacKinnon: J. K. MacKinnon, «Sophocles, *Antigone* 572-581», *RhM* 127 (1984) 23-32.
- Mastronarde: D. J. Mastronarde, *Euripides Phoenissae*, C.U.P. 1994.
- Minadeo: R. Minadeo, *The thematic Sophocles*, Amsterdam 1994.
- Moulton: C. Moulton, «Antiphon the sophist and Democritus», *MH* 31 (1974) 129-39.
- Müller: G. Müller, *Sophokles Antigone*, Heidelberg 1967.

- Nussbaum: M. C. Nussbaum, *The fragility of goodness. Luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*, Cambridge 1986.
- Oudemans και Lardinois: T. C. W. Oudemans & A.P.M.H. Lardinois, *Tragic ambiguity, Anthropology, Philosophy and Sophocles' Antigone*. Leiden 1987.
- Podlecki: A. J. Podlecki, «Creon and Herodotus», *TAPhA* 97 (1966) 359-371.
- Pomeroy: S. B. Pomeroy, *Goddesses, whores, wives and slaves, Women in classical antiquity*, New York 1975.
- Reinhardt: K. Reinhardt, *Sophocles* (transl. H. and D. Harvey, Oxford 1979).
- Romilly: J. de Romilly, *La tragédie grecques*, Presses Universitaires de France 1973.
- Rose: P. Rose, «Sophocles' *Philoctetes* and the teachings of the Sophists», *HSPh* 80 (1976) 49-105.
- Said: S. Said, «Couples fraternels chez Sophocle», στó: A. Machin-L. Pernée (edd.), *Sophocle. Le texte, les personnages*. Actes du colloque international d'Aix-en-Provence, Janvier 1992, Aix-en-Provence 1993, σσ. 299-327.
- Saunders: A.N.W. Saunders, «Plot and character in Sophocles», *G&R* 4 (1934) 13-23.
- Seaford: R. Seaford, *Reciprocity and ritual*, Oxford 1994.
- Segal 1981: C. Segal, *Tragedy and civilization. An interpretation of Sophocles*, Cambridge, Mass. 1981.
- Seidensticker: B. Seidensticker, «Women on the tragic stage», στó: B. Goff (ed.), *History, Tragedy, Theoty*. Dialogues on Athenian Drama, Austin 1995, σσ. 151-173.
- Sourvinou-Inwood: C. Sourvinou-Inwood, «Assumptions and the creation of meaning: reading Sophocles' *Antigone*», *JHS* 109 (1989) 134-48.
- Steiner: G. Steiner, *Antigone*, Oxford 1984.
- Torrance: R.M. Torrance, «Sophocles: some bearings», *HSPh* 69 (1965) 269-327.
- Trapp: M. Trapp, «Tragedy and the fragility of moral reasoning: Response to Foley», στó: M.S.Silk (ed.), *Tragedy and the tragic*, Oxford 1996, σσ. 74-84.
- Waldock: A.J. A. Waldock, *Sophocles the dramatist*, Cambridge 1951.
- Wet de: B.X. de Wet, «The *Electra* of Sophocles. A study in social values», *AClass* 20 (1977) 23-36.

- Whitman: C. H. Whitman, *The heroic paradox*, Cornell U.P. 1982.
- Wiersma: S. Wiersma, «Women in Sophocles», *Mnemosyne* 37 (1984) 25-55.
- Wiltshire: S. F. Wiltshire, «Antigone's disobedience», *Arethusa* 9 (1976) 29-36.
- Winnington-Ingram 1980: R.P. Winnington-Ingram, *Sophocles. An interpretation*, C.U.P. 1980.
- Winnington-Ingram 1983: «Sophocles and women», *Entretiens Hardt* 29 (1983) 233-57.
- Woodard I: T. W. Woodard, «*Electra* by Sophocles: The dialectical design», *HSPh* 68 (1964) 163-205.
- Woodard II: T. W. Woodard, «*Electra* by Sophocles: The dialectical design (Part II)», *HSPh* 70 (1965) 195-233.
- Zak: W.F. Zak, *The Oresteia, Sophocles, and the defence of Democracy*, Lewisburg-London 1995.
- Zimmermann: B. Zimmermann, *Greek Tragedy. An introduction* (transl. T. Marier, Baltimore-London 1991).

SUMMARY

READING THE CONVENTIONAL SISTER IN SOPHOCLES

In this paper I examine the contrast between Antigone and Ismene in the *Antigone* and Electra and Chrysothemis in the *Electra* within the light of contemporary mentalité.

The aim of this historicizing reading is to show, by comparison, that the contrast between the two sisters in the *Electra* is a variation, not a repetition of the one in the earlier play.

Ismene and Chrysothemis are depicted as conventional women (prudent and compliant) though not for the same purpose.

Ismene's language and arguments could evoke democratic ideology in the minds of the audience. She sets the issue within its public and political context and introduces a major issue of the play: obedience to law and to social conventions, which was current in Athens in the second half of the 5th century. However, Ismene acts under constraint; she obeys from fear and *aidos*. She fears social sanctions. Her motive is not political obligation and justice, but survival and social reputation. Her behaviour and morality are conventional (νόμῳ) determined by her status as woman and subject in a polis.

When she re-enters, a natural impulse brings her close to her sister and detaches her from the citizen body. It is love, emotion, the natural bond which prevail now, not fear and shame. Her behaviour is natural now (φύσει), not bound by conventions, not under constraint. She thus abandons prudence; the compulsion of nature is absolute.

The confrontation between the two sisters in the *Electra* reveals that Chysothemis is concerned with results and practical profit. She evaluates behaviour in terms of personal advantage, within a private context, and by new standards; thus, submission to those in power is equated with freedom. She says nothing about her status as woman, about respect of public opinion; she thinks only of conventional comforts. Her mentalité does not reflect democratic ideology but the post periclean morality of personal advantage and ethical relativism. Her moral standards are not enforced by public opinion and democratic ideology but by the doctrine of power. Thus she advises Electra to yield to those in power too in order to live in comfort.

Her next confrontation with Electra concerns justice, honour, public reputation and advantage. She remains «prudent» to the end, concerned with results only and physical, not moral salvation. She refrains from acting with Electra not by constraint and fear of social sanctions, like Ismene, but by calculation. Her servitude to the usurpers, her acceptance of the doctrine of power, another current issue in the second half of the 5th century, is a means for survival.

